

Денис Шаталов,

Незалежний дослідник

sokyrynky@gmail.com

<https://orcid.org/00000003-0334-5525>

Це дослідження підготоване
завдяки Sustaining Ukrainian Scholarship at
the Centre for Advanced Studies Sofia

МЕМОРІАЛИ АТО В ПРОСТОРІ КРИВОГО РОГУ: МІСЦЯ І ЗНАЧЕННЯ (2014-2024)

Статтю присвячено аналізу особливостей меморіалізації АТО у просторі Кривого Рогу як великого індустріального міста Південної України. Об'єктом розгляду є процес формування основних криворізьких меморіалів АТО та їхнього функціонування як місць проведення офіційних і громадських церемоній пам'яті. Увага також сфокусована на переплетенні в комеморації власне меморіальних та політичних обставин і перетині низових та офіційних ініціатив, що призвело до творення «офіційних» та «народних» місць пам'яті. Питанням у фокусі є також роль меморіалів АТО в міських комеморативних практиках, яка виходить за їхнє вузьке розуміння лише як пам'ятників землякам, які загинули в боях на Донбасі. Одночасно стаття стосується висвітлення практик комеморації подій Майдану в місті, у якому відсутні відповідні меморіали, а політичний бекграунд міських політичних еліт не є майданівським. Як джерела дослідження використано повідомлення місцевих медіа, сайтів районних рад і міських інформаційних агенцій, а також фото- та відеорепортажі, присвячені криворізьким комеморативним заходам та меморіалам. Ці джерела детально документували історію меморіалів та перебіг церемоній пам'яті біля них. Крім того, автор спирався на досвід особистих спостережень за розвитком міських комеморативних практик у 2014–2024 рр. Вшанування полеглих в АТО стало справою як міської влади, так і численних громадських і ветеранських організацій та груп, опозиційних донеї. Меморіалізація гиблим військовослужбовцям тому ситуативно слугують і місцями пам'яті Майдану. З одного боку, ми можемо говорити таким чином про абсолютну цінність пам'яті про загиблих воїнів у міському меморіальному просторі Кривого Рогу. Завданням її вшанування ставлять як представники міської влади, так і опозиційних груп, але водночас громадські комеморації можуть передбачати окремі ініціативи й навіть окреме місце пам'яті, щоб уникнути взаємодії з офіційними акціями. Меморіали полеглим в АТО стають об'єктами вшанувань і під час церемоній із нагоди інших дат офіційного календаря. Це засвідчує перетворення пам'яті про загиблих в АТО на один із головних символів Незалежності.

Ключові слова: політика пам'яті, комеморативні практики, меморіал, монумент, антитерористична операція, Революція Гідності, Кривий Ріг.

DOI 10.15407/
mics2025.01.084 УДК 323.13
+355(477)"2014"

1 Тут і далі під визначенням АТО я маю на увазі весь етап російсько-української війни від офіційного початку Антитерористичної операції на сході України 14 квітня 2014 року, включаючи період Операції Об'єднаних Сил, до початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року. Як його синонімічну назву використовую означення «Війна на Донбасі».

2 О. Гриценко, *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019); О. Гриценко, *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати* (Київ: «K.I.C.», 2017); Georgiy Kasianov *Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine 1980s–2010s*. Central European University Press. Budapest–Vienna–New York (2022); T. Zhurzhenko. “Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine”, *Memory Laws and Historical Justice*. Barkan, E., Lang, A. (eds). Palgrave Macmillan, Cham. (2022): 97–130. A. Liubarets, “The Politics of Memory in Ukraine in 2014: Removal of the Soviet Cultural Legacy and Euromaidan Commemorations”, *Kyiv–Mohyla Humanities Journal* 3 (2016): 197–214.

3 A. Nekoliak, “Social and Political Memories Colliding in Public Space: The Case of Post-Euromaidan Shyshaky”, *Baltic Worlds*, XII.4 (2019): 46–56.

4 К. Ваннер, «Увічнення пам'яті про Смерть і Жертву: потрясіння і трансформації публічного простору в Києві. (Не)Задоволення публічними просторами». *Урбаністичні Студії III* (Київ: Всесвіт, 2016): 78–93. S. Yekelchik, “The Heavenly Hundred: Fallen Heroes of the Euromaidan in Post-Revolutionary Ukraine”. *The Political Cult of the Dead in Ukraine. Traditions and Dimensions from the First World War till Today*. Iryna Sklokina, Guido Hausmann. Vandenhoeck and Ruprecht (2021): 273–298.

5 E. Olzacka, “Proces społecznej konstrukcji bohatera w warunkach trwającego konfliktu — analiza na przykładzie heroizacji uczestników ukraińskiej Rewolucji Godności i wojny w Donbasie”. *Kultura i Społeczeństwo* nr 2 (2019): 253–274.

ВСТУП

Навесні 2014 року розпочалася Війна на Донбасі¹. Практично одразу в просторі українських міст стала відбуватися меморіалізація військових жертв цього конфлікту. Спочатку це були «стихийні меморіали», а менш ніж за два роки від початку бойових дій відкрили перший повноцінний монумент полеглим у АТО – відбулося це в Кривому Розі, 19 березня 2016 року. Окрім нього, пізніше в місті звели ще декілька меморіалів як зусиллями міської влади, так і громадських активістів. Детальний погляд на цей процес у просторі Кривого Рогу, вшанування війни, що тривала, дозволяє краще зрозуміти локальну специфіку комеморативних практик у Південній Україні, та місце, яке пам'ять про полеглих під час АТО займає в міському просторі пам'яті.

Свій текст я розглядаю як внесок до студій політики пам'яті в Україні та студій комеморативних практик. Якщо йдеться про останнє десятиріччя, дослідники фокусуються переважно на загальних змінах, зокрема у зв'язку з політикою «декомунізації» та діях центральних акторів². Увагу науковців також привертають пов'язані з декомунізацією зміни меморіального простору в громадах³, зокрема особливості процесу вшанування пам'яті Небесної Сотні⁴. Інше явище останнього десятиріччя, процес меморіалізації в Україні воїнів, полеглих під час АТО, поки важко визнати детально розкритим із наукового погляду. Про загальні тенденції цього явища йдеться в дослідженні Єльзбети Ользацкої⁵. Важливим внеском до вивчення локальних практик вшанування полеглих в АТО є дисертація Анни Глю (Glew)⁶. Дослідниця сконцентрувалася на низових комеморативних ініціативах і практиках меморіалізації жертв Майдану та АТО, ґрунтуючись на матеріалах Полтавської області. Вона детально аналізує стилістику вернакулярних об'єктів та описує різні групи дієвців, які долучаються до формування місцевих меморіалів. При спорудженні пам'ятників маніфестується потяг до «європейської» моделі меморіалізації, що передбачає передусім відмінність від радянських шаблонів. Окрему публікацію дослідниця присвятила локальним практикам групування меморіалів АТО, а також учасникам війни в Афганістані та ліквідаторам аварії на ЧАЕС довкола монументів, присвячених Другій світовій війні⁷. Загальні тенденції меморіалізації подій Майдану

6 A. Glew, “The Commemorative Activity of Ordinary People in Central Ukraine after the Euromaidan”. A thesis submitted to the University of Manchester for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Humanities (2021).

7 A. Glew, “Path dependent: positioning Ukrainian war memorials in a post-Soviet landscape”, *Canadian Slavonic Papers* 63:1-2 (2021): 229–247.

8 І. Склокіна, «Вшанування Небесної сотні та загиблих в АТО», *Політика і пам'ять*. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. (Львів: ФОП Шумилович, 2018): 135–142.

9 О. Гриценко. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України (Київ: K.I.C., 2014).

10 Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero, Rethinking Memorialization. The Concept of Grassroots Memorials, *Grassroots Memorials. The Politics of Memorializing Traumatic Death*, Edited by Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero (New York – Oxford, Berghahn Books, 2021): 1–48.

11 Nora Pierre 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Memorie [in:] *Representations*, No. 26, Special issue: Memory and Counter-Memory, 7–24.

12 D. Shatalov, "Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks", *Etnografia Polska* vol. 67, no. 1–2 (2023): 71–93; D. Shatalov, "The Second World War and future monuments to the ongoing Russo-Ukrainian war in Kryvyi Rih". *Images and Objects: Russia's War against Ukraine* (ed. by Miglė Bareikytė and Natasha Klimenko), (Berlin, 2024) (upcoming).

та АТО в містах південного сходу (фокусуючись на випадках Одеси, Харкова, Дніпра та Запоріжжя) окреслила Ірина Склокіна. Загалом тут вони відповідають описаним Анною Глю практикам⁸.

Вагомим внеском до студій низових меморіальних практик є праця Олександра Гриценка «Пам'ять локального виробництва»⁹. Хоча дослідження і не охоплює опису практик вшанування Майдану та АТО, здійснена автором презентація місць та церемоній пам'яті у двох містах Центральної України являє також і важливий із методологічного погляду виклад. В аспекті розуміння природи стихійних «громадських» (або «народних») меморіалів я спирався на напрацювання Пітера Яна Маргрі та Крістіни Санчес-Каррето¹⁰. Аналізуючи історію та функціонування криворізьких меморіалів АТО, я використовував сформульований П'єром Нора концепт місць пам'яті¹¹.

Цей текст є продовженням дослідження меморіального простору та комеморативних практик Кривого Рогу¹². Стаття присвячена особливостям меморіалізації АТО в просторі Кривого Рогу як великого міста Південної України. Об'єктом розгляду є процес формування основних криворізьких меморіалів АТО та їхнього функціонування як місць проведення офіційних та неофіційних церемоній пам'яті. При цьому увага також сфокусована на переплетенні в комеморації власне меморіальних та політичних обставин і перетині низових та офіційних ініціатив, що призвело до творення «офіційних» і «народних» місць пам'яті. Питанням у фокусі є також роль меморіалів АТО в міських комеморативних практиках, яка виходить за їхнє вузьке розуміння лише як пам'ятників землякам, що загинули в боях на Донбасі. Також одночасно стаття стосується висвітлення практик комеморації подій Майдану в місті, у якому відсутні відповідні меморіали, а політичний бекграунд міських політичних еліт не є майданівським.

Як джерела дослідження я використовував повідомлення місцевих медіа, сайтів районних рад і міських інформаційних агенцій, а також спирався на фото- та відеорепортажі, присвячені криворізьким комеморативним заходам та меморіалам. Ці джерела детально документували історію меморіалів та перебіг церемоній пам'яті біля них. Крім того, я спирався на досвід особистих спостережень за розвитком міських комеморативних практик у 2014–2024 рр.

Кривий Ріг як об'єкт дослідження має важливі особливості географічного та політичного ландшафтів, які варто враховувати при аналізі локальних комеморативних практик. Це велике індустріальне місто в Дніпропетровській області із населенням близько 600 тисяч людей. Основу його економіки становлять підприємства з видобутку та збагачення залізної руди та металургійний комбінат. У топографічному аспекті місто розтягнуте на понад 60 км

уздовж рудних покладів і має декілька ізольованих або принаймні надзвичайно віддалених від центра міста житлових районів. Про сам центр при цьому можна казати доволі умовно, передусім не в географічному, а в адміністративному розумінні як місце концентрації міських установ та основних вузлів перетину маршрутів громадського транспорту. Загалом же Кривий Ріг має 7 адміністративних районів.

Говорячи про особливості місцевої політики пам'яті, важливо також розуміти політичний ландшафт міста. Кривий Ріг відноситься до пресловутого «Південного Сходу». Це російськомовне місто, більшість мешканців якого із середини 2000-х років на всеукраїнських та місцевих виборах віддавали перевагу «Партії регіонів», а після 2014 року її політичним нащадкам. Відповідно, ці політичні сили домінують у міській та районних радах, до них належать міські голови, як і місцеві політичні еліти загалом. Цей бекграунд, пов'язаний із «Партією регіонів», важливо розуміти при подальшому описі не-взаємодії офіційних та опозиційних місць пам'яті та церемоній, що проводяться там, а також як передумову місцевої специфіки вшанування жертв Майдану.

При викладі матеріалу я сконцентрувався на 4-х основних за значенням та розміром меморіальних об'єктах, задіяних при комемораціях полеглих в АТО. До розгляду не включалися Алеї почесних поховань міських цвинтарів як місця, виключені з повсякденного міського простору, та численні меморіальні дошки та пам'ятні знаки, встановлені на навчальних закладах та підприємствах.

СКВЕР ГЕРОЇВ ТА НАШАРУВАННЯ ПАМ'ЯТЕЙ

Невеликий сквер у центральній частині Кривого Рогу став місцем концентрації меморіалів та церемоній пам'яті, пов'язаних з ушануванням різних подій і груп людей, які брали в них участь. Мені вже довелося детально описувати це місце у зв'язку із переплетенням у ньому традицій комеморації ДСВ та АТО¹³, тому тут подаю стислий загальний опис історії цього простору, натомість детально концентруючись на стилістиці та функціонуванні його меморіалів АТО.

Місце. Ще у 1968 р. у центральній частині Кривого Рогу в трикутнику, утвореному проспектом Миру та вул. Димитрова, було зведено монумент «Перемога», присвячений радянським визволителям міста у 1944 р. Він складається з 7-метрової фігури радянського солдата на 14-метровому постаменті, стели з барельєфами та 10 газових факелів за ними, які урочи-сто запалюються в пам'ятні дні. У 2010 р. праворуч від монумента відкрили меморіальну Ге-

14 М. Нікітенко, «Меморіали Великої Вітчизняної. Дзержинський район», Червоний гірник 38 (2015) 10.

15 Стилiстика пам'ятника загалом нагадує оформлення поховання, що відповідає його iсторії. Початково, у 1987 р., скульптура замовлялася батьками для надгробку полеглого десантника, однак за ініціативи представників міськвиконкому було вирішено встановити її в міському Парку Героїв як монумент усім погeлим «інтернаціоналістам». А. Степаненко, *Пам'ятники Криворіжжя*, Т. 2 (Кривой Рог, 2021): 9–10.

орґіївську дзвіницю, присвячену погeлим у «Великій Вітчизняній війні», передану УПЦ МП¹⁴.

У листопаді 2013 р. до на той час безіменного скверу за «Перемогою» (та перед будівлею Дзержинського (Металургійного) райвиконкому) перенесли пам'ятник на честь радянських «воїнів-інтернаціоналістів» та Стелу Героїв. Перший являє собою напівростову фігуру радянського десантника на невисокому постаменті, перед якою розміщено дошку із викарбуваними іменами погeлих в Афганістані криворіжців¹⁵. Друга – зразок радянського монументального мистецтва 1970-х, дві

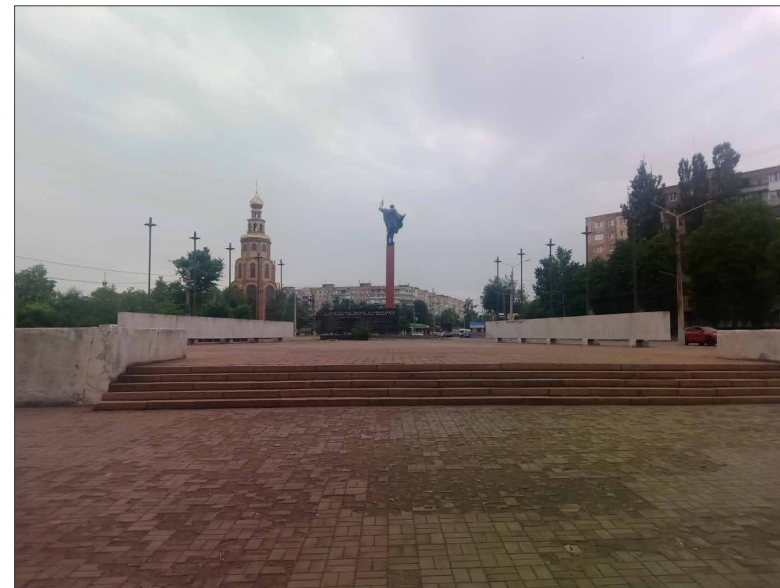
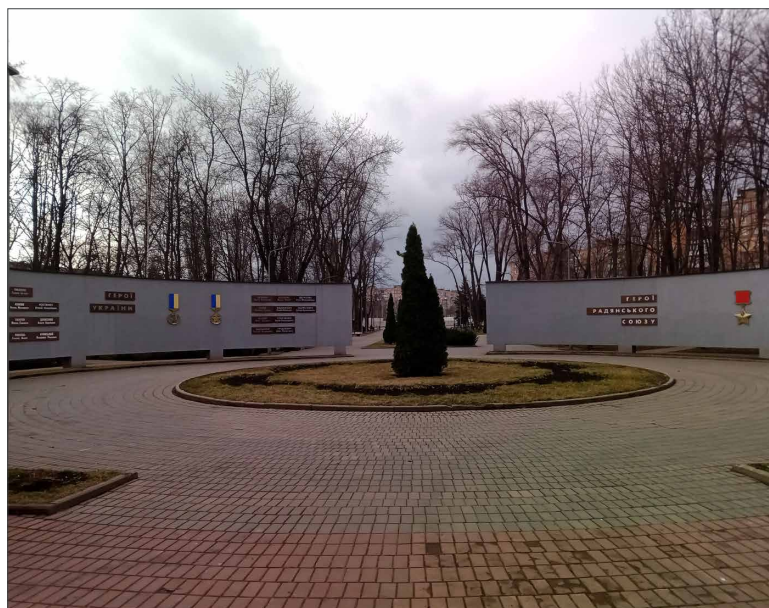

Рис. 1.

Монумент «Перемога», вид зі Скверу Героїв. 14 червня 2024 р.
Світлина Дениса Шаталова

стели-напівкільця з іменами Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, що походять із міста, на внутрішній стороні та соцреалістичними мозаїками на зовнішній. При перенесенні об'єкт також доповнили іменами криворізьких Героїв України. З того періоду в офіційній міській комунікації зустрічається означення Скверу та перемоги як «Меморіального комплексу», хоча ні його назва, ні присвята не подаються.

Рис. 2.

Стела Героїв у Сквері Героїв. 22 лютого 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

16 Пізніше з'ясувалося, що це були російські найманці з ПВК «Вагнер».

17 Окрім портретів загиблих у літаку, на ній був портрет десантника, який загинув у бою днем раніше.

18 Розпорядження голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 19.05.2016 р. № Р-223/0/3-16 «Про перейменування топонімів у населених пунктах області», <https://ips.ligazakon.net/document/DN160098>

19 Вона увійшла до міського вжитку й позначається на мапах, хоча офіційного рішення про перейменування відшукати не вдалося, вірогідно, його й не було.

20 М. Кавун, Парк влади у Дніпрі. Україна, Дніпропетровська область, Сквер Героїв, м. Дніпро, https://www.dnipro.lib.dp.ua/Park_vlady

21 У Кривому Розі відкрили пам'ятник героям АТО, https://lb.ua/society/2016/06/14/337782_krivom_roge_otkrili_pamyatnik_geroyam.html

З літа 2014 р. сквер почав перетворюватися також на простір пам'яті українських бійців, полеглих в АТО. 14 червня місто, як і всю країну, сколихнула звістка про збиття проросійськими сепаратистами¹⁶ українського військово-транспортного літака Іл-76. Загинули 9 членів екіпажу та 40 десантників, на той момент це були найбільші одночасні втрати в історії ЗСУ. 6 десантників були мешканцями Кривого Рогу. Уже 19 червня за ініціативи міського голови Юрія Вілкула на алеї скверу поміж Стелою Героїв та монументом «Перемога» встановили пам'ятну Дошку з портретами полеглих. На той момент на ній було 7 зображень¹⁷, але галерея доповнювалася протягом усього періоду АТО/ООС. Станом на 2022 р. у ній було вже 131 портрети на 2-х стендах. Від початку повномасштабної війни Дошка перестала доповнюватися.

19 травня 2016 року вул. Димитрова, що утворює один з боків трикутника скверу, було перейменовано на вул. Героїв АТО¹⁸. Приблизно із цього ж періоду сквер отримав напів офіційну назву Сквер Героїв¹⁹. Ідея назви виглядає запозиченням з обласного центру – Дніпра. Там ще у 2015 р. так було найменовано колишній сквер ім. Леніна біля будівлі облдержадміністрації, у якому з 2014 р. також розміщувався меморіал із портретами полеглих українських бійців²⁰.

14 червня 2016 року у сквері встановили меморіальний Хрест на честь загиблих бійців АТО з Кривого Рогу (далі – Хрест). Його спорудження називалося ініціативою родичів загиблих, яку підтримала міська влада²¹. Цей пам'ятний знак являє собою поставлений на 3-ступеневому узвишші камінний хрест, у якому наскрізно прорізано силует військовослужбовця, загальною висотою 4 м. Знизу в прорізі-силуеті піднімаються пагони. Символізм очевидний, якщо силует вказує на загиблих, то пагони – на те, що вони лишили по собі. За хрестом півколом стоять 22 таблички. На момент відкриття на них було 112 імен полеглих містян. І

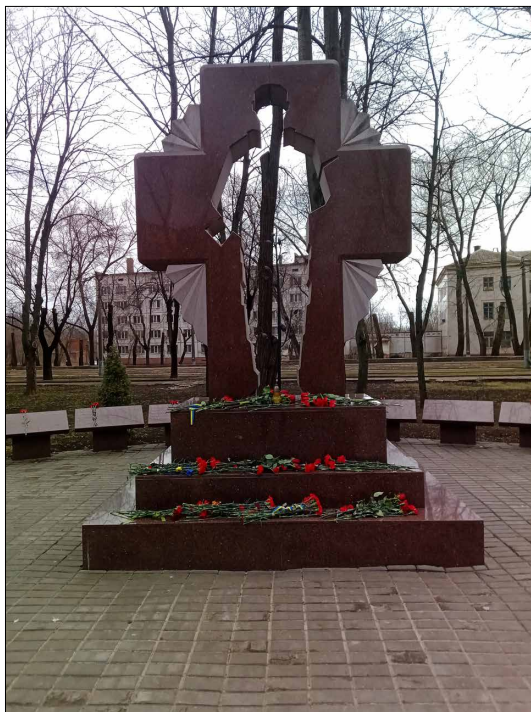
Рис. 3.

Стенди із портретами полеглих у Сквері Героїв.
22 лютого 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

22 У Кривому Розі відкривають пам'ятник на честь героїв-ліквідаторів аварії на ЧАЕС, <https://rudana.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-vidkryvayut-pamyatnyk-na-chest-geroyiv-likvidatoriv-avariyi-na-chaes>

23 На стелі викарбовано дати «1986» та «2016», друга позначає рік завершення робіт із закриття саркофагу ЧАЕС, <https://rudana.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-vidkryvayut-pamyatnyk-na-chest-geroyiv-likvidatoriv-avariyi-na-chaes>

Рис. 4, 5.
Хрест на честь загиблих бійців АТО
з Кривого Рогу
22 лютого 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

хоча війна тривала, цей список одразу не передбачав доповнення. Імена в ньому подано в алфавітному порядку, а на табличках не було вільного місця, так само, як композиція пам'ятника не містить простору для додавання нових табличок. Таким чином, у списку відсутні імена всіх містян, які загинули пізніше червня 2016 р.

26 квітня 2019 р. у Сквері Героїв додався ще один об'єкт – меморіальний знак «Пам'яті чорнобильців», присвячений ліквідаторам аварії на Чорнобильській АЕС²². Він являє собою варіацію традиційних для «чорнобильської теми» сюжетів: дві руки, що тримають модель атома та стела із силуетом ЧАЕС за ними²³.

29 серпня 2020 р. у Сквері Героїв урочисто відкрили новий меморіальний об'єкт – Іловайський Хрест. Його спорудження було передусім ініціативою ветеранської спільноти криворізького добро-

24 Відкриття першого в Україні пам'ятника «Іловайський Хрест», <https://lkr.ua/news-59765.html>; символ вічної, гіркої пам'яті за нашими синами й чоловіками, <https://rudana.com.ua/news/symvol-vichnoyi-girkoyi-pamyati-za-nashymy-synamy-y-cholovikamy-u-kryvomu-rozi-vidkryly>; в Кривому Розі офіційно відкрили меморіал Іловайськ-2014 / Весь Кривой Рог, <https://www.youtube.com/watch?v=VkorOwzv9MM>

вольчого батальйону «Кривбас»²⁴. Пам'ятний знак являє собою стелу, на якій розміщено металеву копію «Іловайського хреста», недержавної відзнаки для учасників операції, та металеві соняшники – один з візуальних символів Іловайської трагедії. 29 серпня 2014 р. українські підрозділи, які потрапили в оточення під Іловайськом, мали вийти узгодженим із супротивником «зеленим коридором» – натомість їх атакували підрозділи регулярної російської армії із заздалегідь облаштованих позицій. У результаті українці втратили 366 людей загиблими та ще декілька сотень пораненими та полоненими. Іловайськ закарбувався в суспільній свідомості як найболючіша для українського суспільства трагедія за всі роки АТО/ООС. Для Кривого Рогу вона має особливий резонанс, тому що в цей день зазнав важких втрат батальйон «Кривбас», містяни були і у складі інших задіяних в операції підрозділів. Усього при виході з Іловайську загинули 37 бійців із Кривого Рогу.

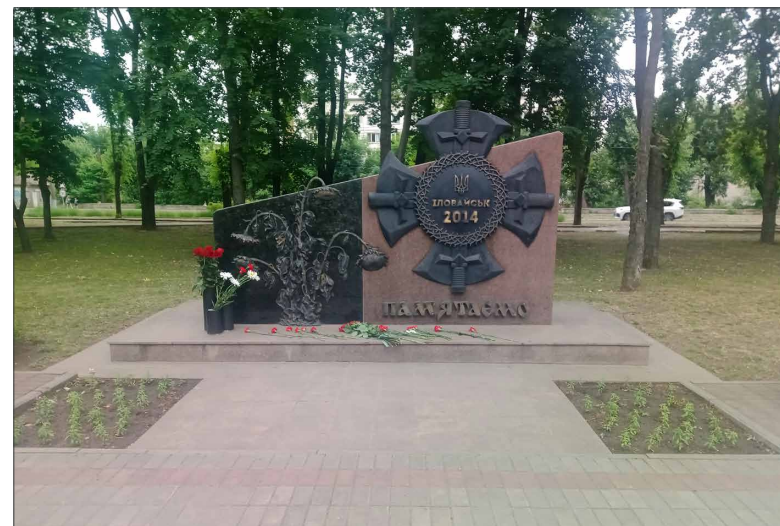

Рис. 6.
Іловайський Хрест
14 червня 2024 р.
Світлина Дениса Шаталова

Отже, станом на 2024 р. Сквер Героїв являє собою надзвичайно насичений меморіальний простір. Його пам'ятники згруповані між двома радянськими об'єктами – уздовж алеї, що веде від «Перемоги» до Стели Героїв. У міському інформаційному просторі вона отримала назву Алея Героїв, хоча цей топонім не закріплений офіційно. При цьому всі «військові» пам'ятники стоять поруч по одну сторону алеї: ближче до Стели Героїв розташована Дошка із портретами загиблих, далі стоїть Іловайський Хрест, за ним Хрест на честь полеглих, наступний – пам'ятник «афганцям». Усі ці об'єкти розташовані буквально в декількох метрах один від одного, а на протилежній від них сторони алеї знаходиться тільки пам'ятник «чорнобильцям».

Це місце презентує стандартний приклад зауваженої дослідниками тенденції групування поруч із пам'ятниками ДСВ меморіалів на честь «афганців», чорнобильців та учасни-

25 Політика і пам'ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні. О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. (Львів: ФОП Шумилович, 2018): 140–141; Н. Конрадова, А. Рылева, «Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной». Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. (М.: Новое литературное обозрение, 2005): 249–253; A. Glew, "Path dependent: positioning Ukrainian war memorials in a post-Soviet landscape", *Canadian Slavonic Papers* 63:1-2 (2021): 229–247.

26 Про подібні мотиви див. A. Glew, "Path dependent: positioning Ukrainian war memorials in a post-Soviet landscape", *Canadian Slavonic Papers* 63:1-2 (2021): 235–241.

27 Парк «успадкував» назву ще з радянських часів, коли в ньому розміщувалася Стела Героїв. У 2013 р. її та встановлений у 1987 р. пам'ятник полеглим в Афганістані перенесли до Скверу. Станом на 2024 р. єдиним пам'ятником у парку є встановлений у 2016 р. пам'ятник козаку Мамаю. У 2021 р. у парку також встановили 72-метровий флагшток для державного прапора. Саме під ним сформувався меморіал на честь військових, полеглих під час повномасштабного вторгнення, із ввігнутих у газон підписаних прапорців (місцеве відтворення меморіалу на майдані Незалежності у Києві). Так само тут, а не в Сквері Героїв, проходять активістські акції із вимогами перейменування вулиць на честь полеглих.

28 В Кривому Рогу в середині юня будет открыт мемориальный крест бойцам АТО. Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету, https://kr.gov.ua/ua/news/pg/310516594290801_n/

29 Політика і пам'ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні. О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. (Львів: ФОП Шумилович, 2018): 141.

30 І. Склокіна, «Вшанування Небесної сотні та загиблих в АТО», *Політика і пам'ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні*. О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. (Львів: ФОП Шумилович, 2018): 139–140; D. Shatalov, "The Second World War and future monuments to the ongoing Russo-Ukrainian war in Kryvyi Rih". *Images and Objects: Russia's War against Ukraine* (ed. by Miglė Bareikytė and Natasha Klimentko), (Berlin, 2024) (upcoming).

ків АТО (або інших війн)²⁵. Але у випадку Скверу Героїв важливо, що причиною такої концентрації пам'ятників не був брак місця в «престижній» з комеморативної точки зору частині міста, як це траплялося у інших громадах²⁶. Буквально одразу за Сквером, далі по іншій стороні вул. Героїв АТО, розташовано популярний міський Парк Героїв, напроти якого стоїть будівля міської ради та міськвиконкому. І цей парк аж ніяк не перенасичений пам'ятниками²⁷.

Тож у криворізькому випадку йдеться про свідоме групування в одному місці меморіалів на честь полеглих земляків, що прямо зазначав і міський голова Кривого Рогу. У 2016 р., коментуючи плановане відкриття Хреста, він відзначив: «Очень важно, что он появится именно здесь – рядом с памятником героям Великой Отечественной войны и памятником криворожанам, воевавшим в Афганистане»²⁸. Таким чином йдеться скоріше про бажання спільного поминання всіх полеглих членів громади²⁹. А водночас, вважаючи, що основні зусилля міської влади з 2000-х років концентрувалися на комеморації Другої світової, можна казати й про бажання презентації таким чином тієї війни як центральної події минулого. При цьому всі меморіальні об'єкти Скверу розмірами та рівнем виконання поступаються «Перемозі» поруч, тож візуально сприймаються менш значущими об'єктами. А з іншого боку, їхня стилістика відмінна від цього монумента ДСВ поруч, презентуючи іншу традицію. У цьому проглядається реалізація суспільного запиту на «нерадянськість» («європейськість») для вигляду нових пам'ятників³⁰.

І Дошка з портретами, і Хрест з іменами на табличках також відповідали запиту на індивідуальну пам'ять про кожного полеглого поіменно, але водночас таблички на пам'ятнику візуально відсилають до традицій оформлення радянських братських могил (хоча ці асоціації виникають передусім у пострадянському контексті, загалом же подібна практика перелі-

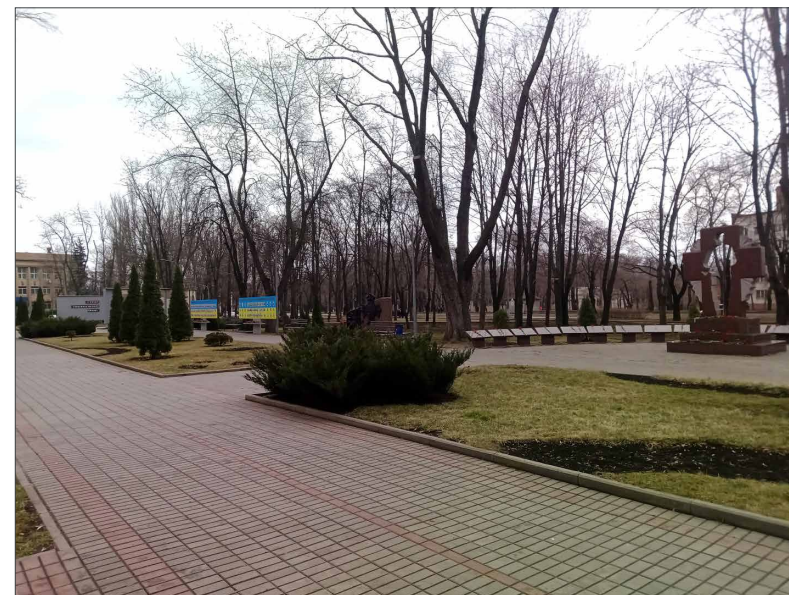

Рис. 7.
Простір Алеї Героїв у Сквері Героїв
22 лютого 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

31 A. Osipian, "World War II Memory Politics in Russia and Ukraine and Their Uses During the Conflict in the Donbas (Spring–Summer 2014)" [in:] (eds) Korine Amacher, Andrii Portnov, Victoriia Serhienko, *Official History in Eastern Europe* (Fibre, Osnabrück, 2020): 267–290, 275–282.

чення полеглих відома й для західної комеморативної традиції). Втім, «закритість» списків на пам'ятному знаку одразу зробила неможливість практичного втілення цього запиту, простором для чого лишалася тільки Дошка.

Важливим нюансом для розуміння історії Скверу як місця пам'яті АТО також є обставина, що поруч, у 500 м, влітку 2014 р. вже існував народний меморіал полеглим на Майдані, який трансформувався в меморіал загиблим на Донбасі військовослужбовцям. Тобто Сквер почав формуватися лише як офіційне місце пам'яті полеглих в АТО, без взаємодії у виборі місця з низовими ініціативами – а вірогідно навіть на протигагу ним. Встановлення Дошки влітку 2014 р. можна розглядати не тільки як прояв потягу міської влади оперативно вшанувати пам'ять перших містян, що загинули на Донбасі, але й як зусилля з творення офіційного місця пам'яті, не пов'язаного з міською опозицією та майданівським бекграундом. Це зумовлено тим, що народним меморіалом опікувалися «промайданівські» активісти, у той час як міська влада була афільована з колишньою «Партією регіонів».

Після початку російського повномасштабного вторгнення меморіальний простір Скверу (станом на квітень 2024 р.) не зазнавав жодних змін або доповнень, зокрема, він не став місцем розміщення тимчасових меморіалів на честь полеглих вже під час нового етапу російсько-української війни, організованих активістами. Але не можна сказати, що він функціонує лише як офіційне місце пам'яті. Мені доводилося бути свідком сцен, коли відвідувачі скверу підходили пом'янути своїх знайомих, чиї портрети присутні на Дошці.

Церемонії пам'яті. Отже, за 2013–2020 рр. Сквер Героїв сформувався як багат шарове місце пам'яті. Протягом року він стає місцем проведення численних комеморативних акцій, у дати, пов'язані із вшануванням груп людей та подій, згаданих у його просторі. У більшості випадків йдеться про офіційні церемонії загальноміського або районного рівня. Але місцеві меморіальні об'єкти АТО стають об'єктами взаємодії не лише в пам'ятні дати, пов'язані з Війною на Донбасі.

З моменту відкриття монумент «Перемога» є місцем проведення урочистих церемоній на честь Дня Перемоги. З початку 1990-х років акції біля нього стали проводитися також 22 лютого, на честь Дня Визволення міста. Із середини 2000-х в обидві дати вони включали покладання квітів, урочисту церемонію запалення факелів і військові паради й ходу містян. За масштабами це були наймасовіші міські акції – увагу до їх організації можна пояснити особливим місцем ідеї «збереження пам'яті про війну» та «захисту Перемоги» в політиці пам'яті політичних сил, з яких рекрутується місцева влада³¹. Менші за розмахом церемонії могли проводитися і в інші пам'ятні дати ДСВ, наприклад 22 червня.

32 Є. Місцевий, «Гідні сини своєї Батьківщини», Червоний гірник 42 (2015): 2.

33 Є. Місцевий, «Заради пам'яті», Червоний гірник 62 (2015): 4.

34 Возложили цветы к памятнику павшим воинам и власть имущие Кривого Рога (14.06.2017), Перший криворізький. lkr.ua, <https://lkr.ua/ua/news-33789.html>; День честування учасників АТО (14.06.2017), Перший Міський телеканал. Кривий Ріг, <https://www.youtube.com/watch?v=bAQwulyTQqE>; Без пафосных речей криворожане почтили память воинов, погибших в АТО (14.06.2018), Перший криворізький. lkr.ua, <https://lkr.ua/ua/news-41105.html>; Криворіжці прийшли до меморіалу полеглих воїнів, аби вшанувати пам'ять земляків, загиблих у зоні АТО та ООС (14.06.2019), Перший криворізький. lkr.ua, <https://lkr.ua/ua/news-51199.html> № 3 повагою до полеглих героїв, турботою про воїнів та їхніх родин: 14 червня у Кривому Розі пройшли урочистості до Дня вшанування учасників АТО (14.06.2020), Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету, https://kr.gov.ua/ua/news/pg/150620511604980_n/; Віддали життя за Україну: у Кривому Розі вшанували пам'ять бійців, що полегли на Сході України (14.06.2021), krivbass.city <http://krivbass.city/news/view/viddali-zhittya-za-ukrainu-u-krivomu-rozi-vshanuvali-pamyat-bijtsiv-shho-polegli-na-shodi-ukraini-1>; ЗАРАЗ У КРИВОМУ РОЗІ (Прямий ефір 14.06.2021), krivbass.city <https://www.facebook.com/1176932679058816/videos/345701233577003>; У Кривому Розі вшанували пам'ять загиблих в АТО та ООС (14.06.2022), https://www.youtube.com/watch?v=bMl_QaJzE9c; У Кривому Розі вшанували пам'ять загиблих воїнів АТО/ООС з нагоди річниці трагедії «Іл-76» (14.06.2022), <https://one.kr.ua/news/41714>; У Кривому Розі вшанували пам'ять загиблих воїнів АТО/ООС (14.06.2023), Перший Міський телеканал. Кривий Ріг, https://www.youtube.com/watch?v=zRB5_0InPrU

Нові об'єкти Скверу також включалися до церемоніалу комеморації ДСВ. Уже 22 лютого 2014 р. з нагоди Дня визволення міста квіти поклали, крім «Перемоги», і до Стели Героїв та пам'ятника «афганцям». 22 червня 2014 р., у День пам'яті та скорботи, під час офіційної міської церемонії покладанням квітів вшанували і щойно встановлену Дошку із портретами полеглих в АТО. Після їх встановлення до протоколу додалися також покладання до Хреста та Іловайського Хреста, а також до пам'ятника ліквідаторам аварії на ЧАЕС (винятком була лише коротка каденція на посаді міського голови (грудень 2020 – серпень 2021) представника ОПЖЗ Костянтина Павлова, коли церемонії обмежувалися лише «Перемогою»). Видається, що це пов'язано з розумінням із боку місцевих урядовців ДСВ як центральної, інтегруючої події минулого – і церемоніал тут відповідає також і мотивам вибору місця для нових пам'ятних знаків, які також опинилися «в затінку» «Перемоги».

Встановлення Дошки із портретами загиблих фактично надало скверу статусу офіційного міського місця вшанування полеглих у АТО. Уже у 2015 р. саме біля неї відбулися дві церемонії пам'яті за участі керівництва міста: 14 червня в річницю загибелі екіпажу та десанту літака Іл-76³² та у річницю Іловайської трагедії, 29 серпня³³. Практика офіційних церемоній у ці дві дати (14 червня³⁴ та 29 серпня³⁵) стала щорічною. До того ж ці дні у 2017 р. були включені до Статуту міста як міські пам'ятні дати³⁶, а у 2019 році 29 серпня як «День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, за суверенітет і територіальну цілісність України» увійшов до загальнонаціонального комеморативного календаря³⁷.

Ці заходи, за участі міських урядовців, ветеранів та родичів загиблих, мали загалом стандартний церемоніал – покладання квітів до Дошки, Хреста та Іловайського Хреста та моле-

35 У Кривому Розі вшанували пам'ять воїнів, які загинули під Іловайськом (29.08.2016), Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету, https://kr.gov.ua/ua/news/pg/290816329339988_n/; В Кривом Розі почтили память Героев, погибших в российско-украинской войне (ФОТО) (29.08.2017), 0564 Сайт міста Кривого Рогу, <https://www.0564.ua/news/1775471/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-rossijsko-ukrainskoj-vojne-foto>; У Кривому Розі вшанували пам'ять воїнів, які загинули під Іловайськом (29.08.2018), Офіційний вебсайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету https://kr.gov.ua/ua/news/pg/290818215402347_n/; Мешканці Кривого Рогу вшановують пам'ять Героїв, які загинули під Іловайськом (29.08.2019), Перший криворізький. lkr.ua, <https://www.facebook.com/1KRUA/videos/681016395699251/>; День пам'яті 2020 в Кривом Розі (29.08.2020), Весь Кривий Ріг, <https://www.youtube.com/watch?v=pVM39xGpPFU>; У Кривому Розі відзначили День пам'яті захисників України у річницю Іловайської трагедії (29.08.2021), <https://www.youtube.com/watch?v=bXWtJbt7E5I>; Прайм-тайм: вшанували пам'ять загиблих в АТО та ООС (29.08.2022) <https://www.youtube.com/watch?v=jBb4wAZQlec>; Без коментарів: вшанували полеглих захисників у дев'яту річницю Іловайської Трагедії (29.08.2023), <https://www.youtube.com/watch?v=T1slIZlIQoY>

36 Криворізька міська рада. Офіційний портал, Статут територіальної громади м. Кривого Рогу в новій редакції, <https://krcer.pp.ua/wp-content/uploads/2022/11/statut-kr.pdf>; Всього у Статуті 4 дати, з них одна стосується ДСВ та дві – АТО/ООС: «День визволення міста Кривого Рогу від нацистських загарбників – 22 лютого, День міста – 08 травня (святкування в останню суботу травня), День ушанування учасників антитерористичної операції на сході України – 14 червня, День скорботи за загиблими в зоні проведення антитерористичної операції – 29 серпня, що відзначаються щорічно».

37 Указ Президента України № 621/2019 «Про День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України», <https://www.president.gov.ua/documents/6212019-29269>

38 «Мы воевали не за медали, а если надо, еще пойдем», — бойцы АТО почтили память погибших под Иловайском Героев (ФОТО, ВИДЕО) (29.08.2016), <https://www.0564.ua/news/1348293/my-voevali-ne-za-medali-a-esli-nado-ese-pojdem-bojcy-ato-pochtili-pamat-pogibshih-pod-ilovajskom-geroev-foto-video>; В Кривом Роге установят монумент, напоминающий о трагедии в Иловайске, (29.08.2018), <https://1kr.ua/news-43306.html>

39 Я. Титаренко, В 6 годовщину Дебальцевской трагедии криворожане почтили память погибших Героев, — ФОТО, ВИДЕО (20.02.2020), <https://www.0564.ua/news/3028652/v-6-godovsinu-debalcevskoj-tragedii-krivorozane-pochtili-pamat-pogibshih-geroev-foto-video>; Цей день (22.02.21), Рудана 22.02.2021 (27.50–30.30) <https://www.youtube.com/watch?v=HgMKJLGLQMQ>; Я. Титаренко, В 7 годовщину Дебальцевской трагедии криворожане почтили память погибших Героев, — ФОТО, ВИДЕО, (19.02.2022), <https://www.0564.ua/news/3332857/v-7-godovsinu-debalcevskoj-tragedii-krivorozane-pochtili-pamat-pogibshih-geroev-foto-video>

40 Г. Хоменко, Слава Героям! В Кривом Роге отмечают День украинского добровольца, — ФОТО, ВИДЕО, (14.03.2021), <https://www.0564.ua/news/3047852/slava-geroam-v-krivom-roge-otmecaui-den-ukrainskogo-dobrovolca-foto-video>

41 Я. Титаренко, 7 годовщина создания батальона «Кривбасс»: горожане почтили память мертвых и поблагодарили живых воинов, — ФОТО, ВИДЕО (15.05.2021), <https://www.0564.ua/news/3103079/7-godovsina-sozdania-batalona-krivbass-gorozane-pochtili-pamat-mertvyh-i-poblagodarili-zivyh-voinov-foto-video>

42 О. Миза, «Кривий Ріг пам'ятає своїх героїв», Червоний гірник 74 (2014): 2. В Кривом Роге почтили память Героев, погибших в АТО и воинов-интернационалистов (ФОТО) (13.10.2016), <https://www.0564.ua/news/1403446/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-ato-i-voinov-internationalistov-foto>; В День защитника

бень біля них військових капеланів (показово, що приналежна УПЦ МП меморіальна дзвіниця поруч лишалася незадіяною). Також виголошувалися промови та поіменно згадувалися всі полегли. На відміну від Дня Перемоги та Дня визволення міста, усі інші об'єкти простору лишалися незадіяними. Кількість учасників зазвичай становила від декількох десятків до декількох сотень людей. Тут контрастом до звичних міських практик проведення комеморативних заходів із нагоди дат ДСВ виглядала відсутність масового залучення школярів та студентів.

Акції пам'яті в ці дні могли проводитися й окремо від офіційних заходів представниками ветеранських спільнот та громадських організацій³⁸. Тоді, окрім покладання квітів та молебну, церемонія могла включати і промови учасників, інколи навіть у форматі «вільного мікрофону».

Громадські, передусім ветеранські, акції пам'яті проводилися і в інші дні, пов'язані з календарем АТО, зокрема до Дня пам'яті загиблих під Дебальцевим (18 лютого)³⁹ (в операції активну участь брали батальйон «Кривбас» та дислокована в місті 17-та окрема танкова бригада), Дня українського добровольця (14 березня)⁴⁰, річниці створення батальйону «Кривбас» (15 травня)⁴¹. Вони передбачали подібний до заходів 14 червня та 29 серпня церемоніал.

Однак цими днями задіяність меморіалів Скверу, присвячених полеглим в АТО, не обмежується. Вони стають об'єктами покладання квітів і з нагоди державних свят. Втім, це цілком доречно при відзначенні Дня захисників і захисниць України (14/1 жовтня)⁴². Але показово, що офіційні церемонії за участі міського або районного керівництва могли включали покладання квітів до інших меморіалів простору та молебень у Георгіївській дзвіниці – пропонуючи таким чином широке розуміння поняття захисників, яке включає і воїнів ДСВ та навіть полеглих в Афганістані⁴³. Натомість громадські акції у цей день передбачали вшанування тільки пам'ятників полеглим в АТО. Відзначення дати могло проводитися і у вигляді урочистої ходи, тоді Сквер і його меморіали АТО ставали вихідною або кінцевою точкою маршруту⁴⁴.

Украины, криворожане почтили память Героев, погибших в зоне АТО/ООС, — ФОТО, ВИДЕО, (14.10.2020), <https://www.0564.ua/news/2909062/v-den-zasitnika-ukrainy-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-zone-atoos-foto-video>

43 О. Миза, «Кривий Ріг пам'ятає своїх героїв», Червоний гірник 74 (2014): 2. В Кривом Роге почтили память Героев, погибших в АТО и воинов-интернационалистов (ФОТО) (13.10.2016), <https://www.0564.ua/news/1403446/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-ato-i-voinov-internationalistov-foto>; Без коментарів: поклали квіти в пам'ять про захисників з Кривого Рогу (14.10.2021), https://www.youtube.com/watch?v=b8MX89tI2_8

44 В День защитника Украины, криворожане почтили память Героев, погибших в зоне АТО/ООС, — ФОТО, ВИДЕО (14.10.2020), <https://www.0564.ua/news/2909062/v-den-zasitnika-ukrainy-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-pogibshih-v-zone-atoos-foto-video>; Я. Титаренко, «Слава Украине! Героям Слава!»: в Кривом Роге провели Марш ко Дню защитников и защитниц Украины, — ФОТО, ВИДЕО (14.10.2021), <https://www.0564.ua/news/3228974/slava-ukraine-geroam-slava-v-krivom-roge-proveli-mars-ko-dnu-zasitnikov-i-zasitnic-ukrainy-foto-video>

45 Г. Шаповалов: Мы не забудем подвиг наших Героев (ФОТО) (2016), <https://www.0564.ua/news/1449578/gennadij-sapovalov-my-ne-zabudem-podvig-nasih-geroev-foto>; 3 нагоди відзначення Дня Гідності та Свободи... (21.11.2021), <http://www.mtllrg-kr.gov.ua/node/9291>; «Вони боролися за свою волю, свободу, країну»: у Металургійному районі Кривого Рогу вшанували пам'ять «Небесної сотні» та полеглих воїнів (21.11.2023), <https://one.kr.ua/news/50440>; Покладання до Дня Гідності та Свободи (21.11.2023), <https://www.youtube.com/watch?v=5vARB0t6Fwg>; М. Кулик, У Кривому Розі вшанували пам'ять Героїв Небесної Сотні (20.02.2024), <https://lkr.ua/ua/news-88575.html>

46 Кривий Ріг пишається захисниками та вшановує Героїв (2022), <https://krlife.com.ua/news/kryvyj-rig-pyshayetsya-zahysnykam-y-ta-vshanovuye-geroyiv/>; У Кривому Розі з нагоди Дні Гідності та Свободи вшанували пам'ять Героїв (22.11.2022), <https://www.youtube.com/watch?v=W0GLPpJOLIs>

47 «Майданівські» дати у 2014–2015 рр. буди включені до офіційного календаря, що передбачає і необхідність відзначення їх місцевими урядовцями. Але робили вони це в розташуванні 21-ї бригади охорони громадського порядку Національної гвардії України, на закритій території. Саме тут на честь Дня Гідності та Свободи за участі представників частини, а також поліції, міської влади, зокрема і міського голови, відбувалися покладання квітів до пам'ятника генералу Радієвському, командувачу частини, який загинув на Донбасі у 2014 р., та меморіальних дошок на честь загиблих нацгвардійців. У промовах зазначалося, що у День Свободи присутні вшановують тих, хто поклав своє життя за свободу держави. Тобто захід проводився хоча і патріотичний по суті, але ніяк не пов'язаний із змістом, передбаченим в указі про запровадження дати («з метою утвердження в Україні ідеалів свободи і демократії, збереження та донесення до сучасного і майбутніх поколінь об'єктивної інформації про доленосні події в Україні початку ХХІ століття, а також віддання належної шани патріотизму й мужності

Однак з початку 2020-х років присвячені полеглим в АТО меморіали Скверу стали виконувати функцію і офіційних місць пам'яті Майдану. Заходи із покладанням квітів до них за участі керівництва місцевого Металургійного району відбуваються тут на честь Дня Гідності та Свободи 21 листопада⁴⁵. Це можна вважати, з одного боку, компромісом, пов'язаним із відсутністю в місті меморіалів, прямо присвячених Революції Гідності, а також розумінням АТО як боротьби українців за свободу, рівно як і проявом підсвідомої зв'язки подій Майдану та АТО, присутньої в сучасному українському дискурсі. В умовах повномасштабної війни у 2022 р. церемонія тут відбулася вже і за участі керівників міста⁴⁶ – у той час коли раніше, вельми промовисто щодо місця, квіти ним у цей день покладалися на території військової частини Національної Гвардії України⁴⁷. У 2024 р. меморіали полеглим в АТО вшанували також і на честь Дня Пам'яті Героїв Небесної Сотні. Але показово, що це була церемонія за участі керівництва Криворізької районної військової адміністрації та силових структур міста – без участі міських урядовців⁴⁸.

Крім того, вшанування полеглих у АТО відбувалося у сквері і з нагоди інших державних свят: Дня Соборності (22 січня)⁴⁹, Дня прапора та Дня Незалежності (23 та 24 серпня) (церемонії в цей день могли включати вшанування всіх об'єктів Скверу)⁵⁰. У 2022 р. покладанням квітів до меморіалів полеглим в АТО відзначили також щойно запроваджений День Державності (28 липня)⁵¹.

громадян, які восени 2004 року та у листопаді 2013 року – лютому 2014 року постали на захист демократичних цінностей, прав і свобод людини і громадянина, національних інтересів нашої держави та її європейського вибору...»). Крім того, і вибір місця для покладання квітів можна прочитати як демонстративний жест, оскільки протестувальникам на Майдані протистояли якраз внутрішні війська, переформатовані потім у Національну гвардію. (Нацгвардійці у Кривому Розі вшанували учасників Революції Гідності та полеглих побратимів (21.11.2018), <https://lkr.ua/news-46250.html>; Криворізькі політики та правоохоронці провели протокольне покладання квітів (21.11.2019), <https://lkr.ua/ua/news-54062.html>; День Гідності та Свободи у в/ч 3011 (21.11.2019), <https://www.youtube.com/watch?v=gSNIDUVowsg>; Поклали квіти до меморіалів загиблим криворізьким воїнам (21.11.2020), Перший Міський телеканал. Кривий Ріг, <https://www.youtube.com/watch?v=WlkSHR643Ts>).

48 У Кривому Розі чиновники та силовики вшанували пам'ять Героїв Небесної Сотні (фото) (20.01.2024), <https://krlife.com.ua/news/u-kryvom-rozi-chynovnyky-ta-sylovyky-vshanuvay-pamyat-geroyiv-nebesnoyi-sotni-foto/>

49 Я. Титаренко, В Кривом Розе чиновники отметили День Соборности Украины (ФОТО) (2017), <https://www.0564.ua/news/1517672/v-krivom-roge-cinovniki-otmetili-den-sobornosti-ukrainy-foto>; Я. Титаренко, В День Соборности криворожане возложили цветы к памятнику Героям, погибшим за независимую Украину, - ФОТО (2019), <https://www.0564.ua/news/2280817/v-den-sobornosti-krivorozhane-vozlozili-cvety-k-pamatniku-geroam-pogibsim-za-nezavisimuu-ukrainu-foto>; На честь свята у Кривому Розі до Іловайського Хреста поклали квіти (2021), <https://rudana.com.ua/news/na-chest-svyata-u-kryvom-rozi-do-ilovayskogo-hresta-poklaly-kvity>

50 Я. Титаренко, В Кривом Розе почтили память Героев, отдавших жизнь в борьбе за целостность и независимость Украины, - ФОТО, ВИДЕО (23.08.2020), <https://www.0564.ua/news/2857546/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-otdavsih-zizn-v-borbe-za-celostnost-i-nezavisimost-ukrainy-foto-video>; А. Тесленко, В криворожском Парке Героев возложили цветы к памятникам защитникам Украины, - ФОТО, ВИДЕО (20.08.2021), <https://www.0564.ua/news/3185225/v-krivorozskom-parke-geroev-vozlozili-cvety-k-pamatnikam-zasitnikam-ukrainy-foto-video>; Підняття синьо-жовтих стягів, відзнаки криворізьців та вшанування пам'яті полеглих... (23.08.2022), <https://one.kr.ua/news/42921>

51 У Кривому Розі провели урочисті церемонії покладання квітів і вшанували пам'ять полеглих за Незалежність України воїнів з нагоди Дня Державності (28.07.2022), <https://one.kr.ua/news/42483>

52 У інших районах міста подібну функцію можуть мати пам'ятник Тарасу Шевченку та запорозькому кошовому Петру Калнишевському, символічному засновнику міста.

53 A. Glew, "The Commemorative Activity of Ordinary People in Central Ukraine after the Euromaidan". A thesis submitted to the University of Manchester for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Humanities (2021): 153–156.

54 У міській раді скликання 2010 року депутати Партії Регіонів отримали 71 %, 10 % отримала КПУ, ще 7,8 % — Батьківщина, 5,6 % — Фронт Змін Яценюка. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wr0011.html>; На виборах 2015 р. у Криворізькій міській раді кандидати від Опозиційного блоку отримали 45,3 % — у той час як Об'єднання «Самопоміч» — 10,9 % (інші політсили: «УКРОП» — 10,9 %, Блок Петра Порошенка — 9,4 %, «Батьківщина» — 9,4 %, Радикальна партія Ляшка — 7,8 %, Сила Людей — 6,3 %). Підраховано на основі Повідомлення Криворізької міської виборчої комісії. Червоний Гірник 80 (2015): 4.

55 Наскільки мені відомо, окремих опитувань по Кривому Рогу щодо рецепції Майдану не проводилося, але ми можемо екстраполювати данні по регіону загалом. Річниця Майдану — опитування громадської та експертної думки, <https://dif.org.ua/article/richnitsya-maydanu-opituvannya-gromadskoi-ta-ekspertnoi-dumki>

Практика проведення тут урочистостей з нагоди різних дат «патріотичного календаря» засвідчує, що меморіали АТО в символічному просторі міста набули значення універсальних патріотичних меморіалів⁵². Очевидно, це пов'язано передусім з розумінням загибелі в АТО як жертви за сучасну українську державність⁵³.

Окремо привертає увагу функціонування цього меморіалу полеглим в АТО у якості місця пам'яті Майдану. Серед вбитих протестувальників не було криворіжців, і в цьому плані історія Небесної Сотні не є прямо «своєю» для міста. Місцеві ж протести як для 600-тисячного міста мали відносно невеликий масштаб, участь у яких взяв незначний відсоток населення. Натомість можна пригадати електоральні симпатії криворіжців, більшість яких підтримувала на місцевих виборах «Партію регіонів», а пізніше «Опозиційний блок»⁵⁴. Тобто Революція Гідності мала в місті неоднозначну рецепцію⁵⁵. Але якщо стиль (не)вшанування пам'яті Майдану залежить від політичних вподобань, то комеморація воїнів АТО практично не викликала контрверсій. Пам'ять про полеглих, і ширше — тема вшанування учасників АТО взагалі, так чи інакше близька більшості містян, зокрема через персональну приналежність, наявність серед них рідних і знайомих (чого бракує в більшості випадків у випадку з Майданом). Тож вшанування полеглих в АТО стало завданням як для міської влади, так і для міської опозиції (хоча і паралельним, а не спільним). І в якомусь сенсі вшанування в дні пам'яті Майдану меморіалів АТО можна розглядати як вибір неконфліктних об'єктів, що мають абсолютну символічну цінність, до того ж, враховуючи, що в масовій свідомості жертви Майдану та полегли в АТО стоять поруч.

СЄВГОК ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ

Місце. 19 березня 2016 року в Кривому Розі відкрили перший в усій Україні монумент полеглим в АТО. Але місцем його встановлення став не центр міста, зокрема не Сквер (Героїв), який ще з літа 2014 р. функціонував як офіційне міське місце пам'яті АТО. Локацією для монумента було обрано ізольований житловий масив у Тернівському районі, на крайній півночі розтягнутого на понад 60 км міста. Це селище Північного гірничозбагачувального комбінату, іменоване в міській традиції за російською аббревіатурою — Севгок (СевГОК). Оскільки спорудження пам'ятника проголошувалося ініціативою громадських організацій та наголошувалося, що зведено його за приватні, а не бюджетні кошти, можна припустити, що вибір місця зумовило рішення неназваного спонсора проекту, місцевого походження.

Загалом станом на 2016 р. значущим монументальним об'єктом Севгоку лишався облаштований у 1959 р. меморіал на братській могилі воїнів-червоноармійців (розташований по

56 А. Степаненко, *Памятники Криворожья*, Т. 1 (Кривой Рог, 2021): 331–332.

57 Л. Орещук, «В Кривом Роге открыт еще один памятник воинам-афганцам», <https://www.0564.ua/news/90376/v-krivom-roge-otkryt-ese-odin-pamatnik-voinam-afgancam>

58 А. Степаненко, *Памятники Криворожья*, Т. 2 (Кривой Рог, 2021): 11.

59 На той момент він ще називався «Парк ім. Комсомолу України», нагадуючи що місцевий ПівнГЗК раніше мав аналогічне найменування. У 2016 р. в рамках процесу декомунізації парк отримав ім'я «Північний».

вулиці Івана Сірка). Основний його об'єкт – високий сірий обеліск, увінчаний п'ятикінцевою зіркою, що облямована лавровим листям. Далі за ним під земляним насипом розміщуються поховання 387 військовослужбовців, полеглих у боях за цю місцевість наприкінці 1943 – на початку 1944 р., після яких стоїть прямокутна стела з барельєфом⁵⁶.

У 2011 р. у сквері на протилежному від обеліску боці вулиці було встановлено пам'ятник «воїнам-інтернаціоналістам» Тернівського району, загиблим в Афганістані⁵⁷. Стилем він нагадує радянський меморіал поруч. Це також стела з п'ятикутною зіркою на горі, хай і менша за розміром, під якою розміщено 4 таблички з іменами полеглих «афганців», що стилістично нагадують дошки на братських могилах⁵⁸. Таким чином, на Севгоку ми зустрічаємо черговий приклад тяжіння пам'ятників «новим» жертвам до меморіалів ДСВ/ВВВ. Але монумент загиблим уже на новій війні, що розпочалася у 2014 р., не стали вписувати в простір поруч.

Натомість пам'ятник розташували у двох кварталах від меморіалу радянським воїнам, на площі перед будівлею місцевого Палацу культури, збоку від райвиконкому та напроти входу до місцевого парку⁵⁹ – тобто в центральному просторі району.

Ще 14 жовтня 2014 р. на вході до парку представниками місцевого Тернівського козацтва було встановлено Пам'ятний знак «Нашим землякам полеглим в боротьбі за волю України проти російських окупантів». За виглядом

Рис. 8.

Меморіал на братській могилі радянських солдатів на вул. Івана Сірка
Anton Sribnyi / Wikimedia Commons, 2014

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%A0%D1%96%D0%B3_%D0%9C%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB_%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%83%D0%BB_%D0%86.%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0.jpg)

60 І. Пояус, «У Тернах вшановано героїв», *Незборима нація*, ч. 11 (345) (2014): 2.

61 «Радіо Свобода», У Кривому Розі тривають напади на пам'ятні знаки загиблим в АТО — активісти (14.11.2014), <https://www.radiosvoboda.org/a/26690621.html>

62 В. Токар також є автором відкритого 16 лютого 2014 р. пам'ятника «Воїнам-інтернаціоналістам», розташованого у сквері перед Покровським райвиконкомом. Очевидно, саме цей монумент можна вважати початком вироблення місцевого «канону» сучасних військових пам'ятників — він презентує реалістичні фігури двох радянських військовослужбовців, розміщені на круглій платформі-основі, збоку від яких встановлені таблички із іменами полеглих. Відкритий 22 січня 2024 р. пам'ятник учасникам Повномасштабної війни: «Воїнам-працівникам «Арселорміттал Кривий Ріг» вічна слава» його авторства презентує той самий концепт, що і попередні роботи. На «подіумі»-основі стоять реалістичні бронзові фігури військовослужбовця (на його одностороні зображена нашивка із позивним «Гірник») та власне гірника у робочій формі, перед ними ще розташовано брилу кварциту, знову відсилаючи до їхньої гірницької ідентичності. По центру основи пам'ятника розташовано дошку з текстом-присвятою, а по боках від неї — таблички з іменами полеглих.

63 Принаймні такий символізм зазначається в описах пам'ятника.

64 На момент відкриття пам'ятника в АТО загинуло вже 102 містянина.

65 Інокентій Рейдер, Дочекались! Перша в державі площа «Героїв України» з'явилась в Кривому Розі!, <https://one.kr.ua/news/10952>

66 У Кривому Розі відкрили перший в Україні пам'ятник героям, полеглим в АТО, <https://novynarnia.com/2016/03/19/u-krivomu-rozi-vidkrili-pershiy-v-ukrayini-pam-yatnik-geroyam-poleglim-v-ato/> До того ж відкриття ще напередодні річниці давало змогу гарантовано випередити потенційних «конкурентів» і забезпечити даному акту відкриття всеукраїнську першість. (Щоправда, у квітні 2016 р. нових монументів не було відкрито, за винятком невеликого пам'ятного знаку на Полтавщині.)

це простий камінь із прикріпленою табличкою. Окрім цитованої присвяти, на табличці вказувалися імена 5 криворізьких повстанців 1918–1922 рр. та 6 уродженців району, що загинули на Донбасі у 2014 р.⁶⁰ Табличка не містила простору для потенційного доповнення, пропонуючи «закритий» список. Але менш ніж за місяць її розбили невідомі⁶¹. Відновлена версія містить, окрім присвяти, також зображення державного герба. На ній вже 25 імен – 5 повстанців та 20 полеглих у АТО. Однак вільного місця було також не багато – тож список із 2017 року не доповнювався.

Відкритий 19 березня 2016 р. пам'ятник Героям АТО, робота криворізького скульптора Володимира Токаря⁶², презентує реалістичну 4-х метрову фігуру військовослужбовця на невеликому постаменті. Позаду неї розміщено дві вертикальні сірі стели, що мають символізувати крила літака Іл-76⁶³. Усі ці елементи стоять на спільній круглій основі, на якій розміщено гасло: «Слава героям України!» – це єдиний текст на монументі. Перед основою монумента півколом розміщені таблички з іменами загиблих. Візуально вони нагадують таблички на братніх могилах, а їхня кількість (20) вказує, що тут згадані лише мешканці Тернівського району (хоча прямо це ніде не зазначено)⁶⁴. Так само, як і у випадку із Хрестом у Сквері Героїв, після відкриття список полеглих не доповнювався. Єдиною (символічною) зміною простору після цього стало лише найменування в липні 2018 року раніше безіменної площі, на якій стоїть монумент, назвою «площа Героїв України»⁶⁵.

Отже, на відміну від Скверу Героїв, меморіальний простір сучасної війни на Севгоку постав незалежним від локального простору пам'яті ДСВ. Так само «нерадянською» є і його естетика – реалістична скульптура солдата виглядає контрастом до сірих стел неподалік. А водночас дошки з іменами полеглих можуть сприйматися і загальними стильовими ремінісценціями радянських братніх могил.

Церемонії пам'яті. Перший в Україні монумент полеглим у АТО урочисто відкрили 19 березня 2016 року, у «нейтральну» дату, не позначену в календарі АТО або державних свят. У наступну неділю, 27 березня, мали відбутися вибори міського голови⁶⁶. Очевидно, що діючий мер не хотів втрачати нагоди отримати електоральні дивіденди від участі в патріотичній акції, тож церемонію не стали відкладати до річниці початку АТО 14 квітня або іншого дня. Окрім міського керівництва, у відкритті взяли участь представники армії та ветерани АТО, родини загиблих і священнослужителі⁶⁷. Церкву на церемонії представляли не священники

67 К. Кризалис, В Кривом Роге открыли первый в Украине памятник героям АТО (ОБНОВЛЕНО), <https://1kr.ua/news-25565.html>; Я. Титаренко, Военный капеллан на открытии монумента памяти погибших в АТО бойцов призвал криворожан делать все, чтобы не было стыдно перед Героями (ФОТО), <https://www.0564.ua/news/1161218/voennyj-kapellan-na-otkrytii-monumenta-pamati-pogibshih-v-ato-bojcov-prizval-krivorozan-delat-vse-ctoby-ne-bylo-tydno-pered-geroami-foto/>; Я. Титаренко, В Кривом Роге торжественно открыт первый в Украине монумент памяти погибшим в зоне АТО Героям (ФОТО), <https://www.0564.ua/news/1160560/v-krivom-roge-torzestvenno-otkryt-pervyj-v-ukraine-monument-pamati-pogibsim-v-zone-ato-geroam-foto>

68 Криворізьких десантників, які пішли у небо... (14.06.2019),

69 Покладання квітів до Дня скорботи за загиблими (29.08.2020),

70 Тернівський район міста Кривого Рогу, 11 жовтня 2019 року в Тернівському районні на площ..., [71 Покладання квітів з нагоди Дня Гідності та Свободи \(20.11.2020\), \[72 Кривий Ріг пам'ятає... \\(20.02.2019\\), \\[з Криворізької єпархії УПЦ \\\(МП\\\), яка домінує в місті, а капелан з УПЦ-КП.\\]\\(https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200223907957460_n/</p>
</div>
<div data-bbox=\\)\]\(https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/211122868141463_n/</p>
</div>
<div data-bbox=\)](https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/131021745683582_n/</p>
</div>
<div data-bbox=)

Місцеві комеморативні практики, що розвинулися після відкриття монумента, можна назвати віддзеркаленням загальноміських у Сквері Героїв, тільки масштабованими до районного рівня. Двічі на рік, 14 червня⁶⁸ та 29 серпня⁶⁹, на площі Героїв України відбуваються офіційні церемонії пам'яті за полеглими в АТО. Вони передбачають покладання квітів урядовцями Тернівського району, ветеранами, рідними загиблих і представниками громадських організацій, молебень у виконанні військових капеланів. Згадують полеглих військовослужбовців і у День захисників та захисниць України (1/14 жовтня)⁷⁰

Однак, подібно до випадку Скверу Героїв, монумент полеглим у АТО на Севгоку став місцем проведення урочистостей і до інших пам'ятних дат та державних свят. Він так само функціонально заміщує собою меморіал жертвам Майдану – тож квіти до пам'ятника покладають у День Гідності та Свободи (21 листопада)⁷¹ та День Героїв Небесної Сотні (20 лютого)⁷². Крім того, церемонії пам'яті біля монумента проводяться у День Соборності (22 січня)⁷³ та у День Української Державності (28 липня)⁷⁴.

До початку карантинних обмежень у зв'язку з пандемією Covid-2019 церемонії проходили доволі багатолюдно, не в останню чергу завдяки залученню школярів. Після запровадження обмежень кількість учасників офіційних акцій стала дуже лімітованою, до півтора десятків учасників.

73 З нагоди Дня Соборності України (22.01.2023), [74 У Кривому Розі провели урочисті церемонії покладання квітів і вшанували пам'ять полеглих за Незалежність України воїнів з нагоди Дня Державності \(28.07.2022\), <https://one.kr.ua/news/42483>](https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200123228000307_n/</p>
</div>
<div data-bbox=)

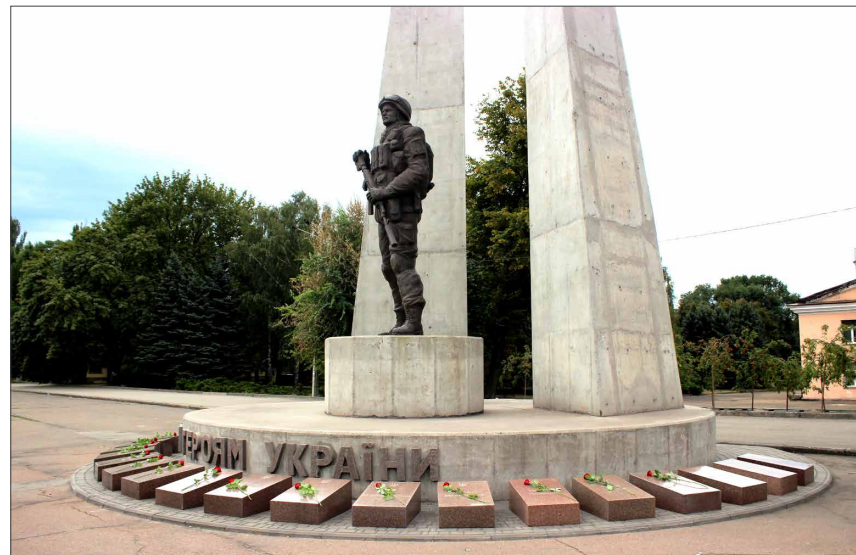

Рис. 9.

Пам'ятник Героям АТО на площі Героїв України
Офіційний вебсайт Тернівської районної у місті Кривому Розі ради та її виконавчого комітету, 28 серпня 2020 р. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/280820130783441_n/

75 Навеки живы: в Долгинцевском районе Кривого Рога возложили цветы у мемориала погибшему бойцу (14.06.2017), <https://one.kr.ua/news/9878>

76 А. Степаненко, *Памятники Криворожья*, Т. 1 (Кривой Рог, 2021): 78–80.

77 В Кривом Роге смастерили и открыли первый памятный знак авиаторам (ФОТО), krivbass.city (28.10.2017), <https://krivbass.city/news/view/v-krivom-roge-smasterili-i-otkryli-pervyj-pamyatnyj-znak-aviatoram-foto>

78 Є. Романов, Криворізька авіаційна комендатура Повітряних Сил відзначила першу річницю, <https://armyinform.com.ua/2020/12/29/kryvorizka-aviacijna-komendatura-povitryanyh-syl-vidznachyla-pershu-richnyczyu/>

79 14 червня 2018 року відбувся районний мітинг та урочисте покладання квітів... (14.06.2018), <https://dlgr.gov.ua/news/183>; Іловайськ 2014. Пам'ятаємо (29.08.2018), <https://www.youtube.com/watch?v=B2gdX4oHTPE>; У пам'ятника авіаторам Кривого Рога почили погиблих героїв катастрофи Іл-76 (14.06.2019), <https://one.kr.ua/news/22573>; 29 серпня 2019 року відбулася акція із вшанування пам'яті... (29.08.2019), <https://dlgr.gov.ua/news/606>; 12 червня 2020 року відбулося покладання квітів... (14.06.2020), <https://dlgr.gov.ua/news/835>; 28 серпня 2020 року біля пам'ятника на честь авіаторів... (28.08.2020), <https://dlgr.gov.ua/news/896>; 14 червня 2021 року відбулося покладання квітів... (14.06.2021), <https://dlgr.gov.ua/news/1202>; 27 серпня 2021 року відбулося урочисте покладання... (29.08.2021), <https://dlgr.gov.ua/news/1288>; У Кривому Розі вшанували пам'ять полеглих в Іловайській трагедії (28.08.2021), Перший Міський телеканал. Кривий Ріг, <https://www.youtube.com/watch?v=SYs8uZUjZ-o>; 14 червня — День ушанування... (14.06.2023), https://dlgr.gov.ua/ua/news/pg/140623704263700_n/; 29 серпня ми вшановуємо пам'ять... (29.08.2023), https://dlgr.gov.ua/ua/news/pg/290823781963170_n/

ПАМ'ЯТНИК РАДЯНСЬКИМ АВІАТОРАМ ЯК МЕМОРІАЛ АТО

Отже, лише у двох районах Кривого Рогу встановлено пам'ятники полеглим в АТО, які стали місцям щорічних офіційних комеморацій. Однак з 2018 р. у Довгинцівському районі також проводяться офіційні районні церемонії пам'яті. Тут вибір місця гарно ілюструє неоднозначність сучасної рецепції радянського минулого, рівно як переважання приписуваного сенсу над прямо закладеним у пам'ятний знак.

Місце. 14 червня 2017 р. у Довгинцевському районі офіційну церемонію пам'яті за участі місцевого керівництва провели біля імпровізованого меморіалу. Квіти поклали до стенду в пам'ять про сержанта ЗСУ Віталія Матусевича, облаштованого біля будівлі клубу «Юний Авіатор»⁷⁵. Полеглий був випускником цього клубу, а у 2016 р. вулицю ім. ХХІІ партз'їзду, на якій клуб розташовано, перейменували у вул. Матусевича.

28 жовтня 2017 р. у Довгинцевському районі на території колишнього військового містечка-33 відкрили пам'ятний знак «Авіаторам Криворіжжя». Він являє собою стелу, на якій змонтовано пропелер від літака та табличку з текстом. І хоча на стелі назва об'єкта подана українською, на табличці йде російський текст – це просто перелік назв радянських авіаційних частин, які базувалися на місцевому аеродромі⁷⁶. Дата відкриття знаку була прив'язана до річниці формування у 1942 р. двох з них: 6-ї гвардійської військово-транспортної авіаційної дивізії та 363-го військово-транспортного авіаційного полку, а також до Дня визволення України від фашистських загарбників⁷⁷. Тож цей знак, зведений за приватні кошти, може вважатися передусім даниною ветеранській ностальгії, з радянським присмаком, колишніх авіаторів, що мешкають у містечку. (У 2003 р. місцеві авіачастини були розформовані, і лише 28 грудня 2019 році на аеродромі Довгинцево створили авіаційну комендатуру й розпочали розконсервацію летовища⁷⁸.)

Церемонії пам'яті. Ні візуально, ні ідеологічно пам'ятний знак не має жодних відсилок до сучасної української історії. І тим не менш, з 2018 р. саме біля нього двічі на рік в дні пам'яті за полеглими в АТО, 14 червня та 29 серпня, проводяться офіційні районні церемонії. Організовані вони загалом за одним шаблоном – хвилина мовчання та покладання квітів за участі керівництва району, ветеранів АТО та громадськості, із залученням школярів та авіагуртківців, зазвичай збирається декілька десятків учасників⁷⁹. Об'єктом незалежних активістських заходів це місце не стає.

Пам'ятний знак на честь радянських військово-транспортних авіачастих ідеологічно та візуально мало сполучається з подіями АТО, а тим не менш, на вшанування полеглих квіти

80 Меморіал загиблим авіаторам
<https://www.youtube.com/watch?v=oRW6wOASdOY>

81 У Кривому Розі відкрили пам'ятний знак – кам'яний Козацький Хрест... (16.07.2022),
<https://one.kr.ua/news/42288>

покладаються саме до нього. Певну логіку ще можна відшукати в проведенні тут церемоній 14 червня – бо йдеться про дату загибелі екіпажу та десанту військово-транспортного літака. Власне таке пояснення щодо вибору місця надав і голова Довгинцівської районної ради⁸⁰. Однак, звісно, авіатори Криворіжжя не брали участі в Іловайській операції (можу хіба припустити, що серед учасників АТО були також ветерани колишніх криворізьких авіачастин). Тож покладання квітів у пам'ять про полеглих в АТО до меморіалу розформованим за 10 років до початку операції частинам є неочевидним жестом для стороннього спостерігача.

Вірогідно, подібний вибір об'єкта проведення церемоній варто сприймати певним компромісом між патріотичним поривом та відсутністю більш відповідного пам'ятного знаку. У Довгинцевському районі меморіальний простір презентований передусім пам'ятниками ДСВ, «афганцям» та «чорнобильцям», очевидно ще менш відповідними місцями для проведення церемоній у пам'ять про полеглих у АТО – тож організатори зупинилися на відносно нейтральному пам'ятному знаку. У такому аспекті пам'ятний знак можна розглядати як «ситуативний» імпровізований пам'ятник, який сприймається місцем пам'яті АТО тільки безпосередньо під час комеморативних акцій. Щоправда, на території району є й об'єкт, прямо пов'язаний із пам'яттю про полеглих – на Алеї почесних поховань Центрального кладовища з 2014 року здійснюються поховання полеглих на війні містян. 16 липня 2022 р. тут було відкрито Козацький Хрест як меморіал всім полеглим за волю України⁸¹. Втім, це поки не змінило традиції офіційних церемоній під пам'ятником авіаторам, які відбулися там і у 2023 році.

Рис. 10.

Пам'ятний знак «Авіаторам Криворіжжя»
28 жовтня 2017 р.

Фото: Виконком Довгинцівської районної в місті Кривий Пир ради
https://dlgr.gov.ua/vidkrittya_pamyatnika_aviatoram_krivorizhzhya

82 У літературі подібні об'єкти позначають як "grassroots" або «громадські меморіали», однак я віддаю перевагу означенню «народний», орієнтуючись на місцеву традицію його найменування.

83 Далі в тексті я не використовую цієї назви, щоб не створювати плутанини з назвою радянського меморіального об'єкта зі Скверу Героїв.

84 В Кривом Роге расширяют мемориал на 95 квартале (10.05.2016), <https://lkr.ua/news-26317.html>; А. Севостьянова, На 95 квартале в Кривом Роге установили новый памятный стенд погибшим героям (29.12.2017), <https://lkr.ua/ua/news-38021.html>

«НАРОДНИЙ МЕМОРІАЛ» НА 95-МУ

Окрім двох офіційних меморіалів АТО й одного ситуативного місця пам'яті, у Кривому Розі також існує «народний меморіал»⁸². Його розвиток та функціонування презентує нам випадок «опозиційного» місця пам'яті, яке постало стихійно, без жодної регламентації і офіційного статусу, і в певному сенсі протиставляється офіційному меморіалу, створеного міською владою.

Місце. Місцева назва «95-й квартал», відома зараз у всій Україні, у топонімічному аспекті позначає район кільцевої розв'язки міських магістралей у центральній частині Кривого Рогу. У ході чергової хвилі перейменувань у жовтні 2022 р. «площа 95-й квартал» стала офіційною адресою місцевості, замінивши «площу Горького». Ця локація – популярна точка зустрічей і перетин маршрутів громадського транспорту. Втім, площі у звичному значенні відкритого архітектурно організованого міського простору на місцевості немає. Під такою адресою значиться забудова з радянських багатоповерхівок різних епох і сучасних комерційних споруд довкола дорожнього кільця. Поблизу двох 13-поверхівок неподалік зупинки та паркувального майданчика з листопада 2013 р. і збиралися місцеві євроактивісти. У такому сенсі це місце можна назвати «криворізьким Майданом» (хоча лише ним географія місцевих «майданівських акцій» не обмежувалася). Магазин перед однією з 13-поверхівок має високий фундамент, і на його стіні мітингувальниками розміщувалися оголошення, лозунги й інші подібні матеріали. Згодом тут помістили портрети вбитих на київському Майдані протестувальників, що стало початком формування стихійного меморіалу, із встановленням лампадок та покладанням квітів. У той період подібні меморіали були універсальною практикою по всій країні, водночас сприймаючись відбитком власне майданівських меморіалів, що формувалися безпосередньо на місці подій у Києві. Навесні 2014 р. 95-й квартал став місцем масових зібрань, пов'язаних уже з реакцією на російську анексію Криму та початок сепаратистських заворушень на Донбасі. Пізніше хвиля мітингів пішла на спад, але за місцем закріпилося сприйняття його як «місцевого Майдану».

З початком АТО вже згадувана стіна фундаменту багатоповерхівки стала місцем формування меморіалу криворізьким військовослужбовцям, які загинули на Донбасі. Із часом він все більш впорядковувався в оформленні, отримавши в міській традиції найменування «Стела Героїв»⁸³. Уже у 2015 р. сама стіна була пофарбована в синьо-жовті кольори. Для розміщення портретів над нею був облаштований спеціальний стенд, який на той момент займав чверть 10-метрової поверхні. Однак Війна на Донбасі тривала – і до меморіалу додавалися все нові портрети полеглих⁸⁴. Зрештою, уже у 2019 р. місце вздовж стіни закінчилося

і галерея портретів перестала поповнюватися. Тоді ж відбулося реформування галереї. Якщо раніше ліворуч перед портретами розміщували матеріали місцевої опозиції з вимогами дотримання Конституції України міською владою, то тепер це місце відвели під персоналії. Тут розмістили блок «Члени Криворізького повітового повстанського загонів Криворіжжя (20-ті рр. XX ст.)»⁸⁵. Він презентує 19 осіб – але оскільки портрети більшістю невідомі, 11 повстанських лідерів представлені лише анонімізованими силуетами та іменами. Приблизно тоді ж стіна фундаменту була перефарбована в червоно-чорні кольори, у той час як синьо-жовтим стало тло для портретів на самому стенді.

Згадану заміну тематичних блоків, які відкривають меморіал, можна розглядати як зміну одного «опозиційного» елементу на інший. У першій версії це були прямі маніфести, у другій – меседжі непрямі. Усього в 500 метрах далі, у Сквері Героїв стоїть аналогічний меморіальний об'єкт – офіційні дошки з портретами загиблих. Однак там вони встановлені поруч радянської Стели Героїв, пам'ятника «афганцям» та неподалік монумента «Перемога», таким чином формуючи відсилку до спадковості полеглих захисників України із поколіннями радянських воїнів (що також маніфестується і через церемонії пам'яті із вшануванням всіх монументів Скверу). Опозиційний же меморіал відсилає до спадковості полеглих в АТО з поколінням українських борців за незалежність часів встановлення більшовицького режиму, тобто відкидає радянський етап.

Фактично елементом меморіалу декілька років (орієнтовно з другої половини 2016 р.) слугував також білборд, що стояв одразу за дошкою з портретами. Він належав приватній агенції

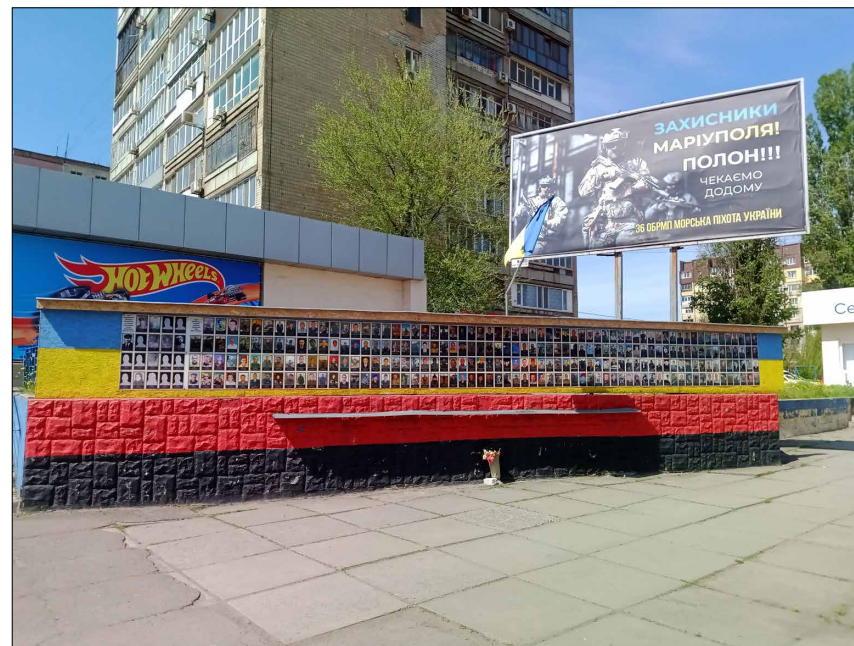

Рис. 11.
«Народний меморіал» на 95-му кварталі
7 травня 2023 р.
Світлина Дениса Шаталова

86 Борд с портретами шестерых криворожан, погибших на борту Ил-76, установили на 95 квартале (14.06.2018), <https://1kr.ua/ua/news-41122.html>; А. Севостьянова, Пам'ятаємо про Іловайськ: у Кривому Розі оновили борд біля стели із фото полеглих Героїв (26.08.2020), <https://1kr.ua/ua/news-59735.html>; Кривий Ріг пам'ятає: на 95 кварталі встановили борд з фото полеглих у АТО та ООС бійців (10.03.2020), <https://1kr.ua/news-56092.html>; Навіки шана: у Кривому Розі у пам'ять про полеглих воїнів оновили борд на 95 кварталі (09.04.2020), <https://1kr.ua/ua/news-56874.html>

87 95 квартал у Кривому Розі «зачистили» від реклами (02.06.2023), <https://krivbass.city/news/view/95-kvartal-u-krivomu-rozi-zachistili-vid-reklami>

88 Ю. Лапочкіна, Фото: В Кривому Розі буревій зірвав Стелу Героїв на 95-му кварталі, <https://www.veskr.com.ua/krivorozhskie-gorodskie-novosti/66875-foto-v-krivomu-rozi-burevij-zirvav-stelu-gerojiv-na-95-mu-kvartali.html>

89 Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero, Rethinking Memorialization. The Concept of Grassroots Memorials, *Grassroots Memorials. The Politics of Memorializing Traumatic Death*, Edited by Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero (New York – Oxford, Berghahn Books, 2021): 1–48.

90 Годовщина трагедии ИЛ-76: Криворожане почтили память погибших десантников (14.06.2015), <https://1kr.ua/news-21326.html>; К. Кризалис, В Кривом Роге почтили память воинов, погибших в ИЛ-76. Цена моему сыну – свободная Украина, — Надежда Гайдук (2016), <https://1kr.ua/news-26887.html>; Мовчки згадали загиблих на борту ІЛ-76 мешканці Кривого Рогу (14.06.2017), <https://1kr.ua/news-33790.html>; Тисячі свічок в пам'ять про загиблих на борту Іл-76 запалили у Кривому Розі (14.06.2018), <https://1kr.ua/ua/news-41132.html>; Пять лет трагедии: в центре Кривого Рога зажгли лампадки в память о погибших Героях катастрофы Ил-76 (14.06.2019), <https://one.kr.ua/news/22587>; Возле стелы Героев горожане почтили память погибших воинов из Кривого Рога (14.06.2020),

і використовувався для комерційної реклами, але активісти, що опікуються місцем, почали орендувати його для розміщення патріотичних або комеморативних банерів, пов'язаних із російсько-українською війною та її жертвами. Зазвичай банери оновлювалися напередодні відповідної пам'ятної дати⁸⁶. Однак у 2023 р. міська влада ініціювала кампанію демонтажу «надлишкових» рекламних конструкцій, які рясно вкривали вулиці, тож на початку червня прибрали й цей борд⁸⁷.

Історія з бордом підкреслила крихкість цього неофіційного меморіалу. Про те саме – бурхливо – нагадала і негода, зруйнувавши стенди 5 лютого 2024 р.⁸⁸. Активісти, що опікуються місцем, задекларували плани його відновлення. Однак загалом перспективи цього «народного меморіалу» невідомі. Він не має жодного офіційного статусу. На жаль, уже зараз (станом на початок квітень 2024 р.) очевидно, що кількість полеглих під час російського повномасштабного вторгнення містян у декілька разів перевищує кількість загиблих в АТО. Тож питання його подальшої долі та трансформацій лишається відкритим.

Отже, «народний меморіал» перебуває в постійному процесі трансформації, і в такому сенсі вся його історія може розглядатися як комеморативна дія з боку активістів. Він, як і інші подібні об'єкти, являє собою не тільки власне меморіал, але й форму соціальної активності та навіть протесту.⁸⁹

Церемонії пам'яті. Місцевий «народний меморіал» не має жодного офіційного статусу й ніколи не ставав місцем церемоній за участі міських посадовців (схоже, обидві сторони усвідомлюють недоречність цього). 95-й квартал був і лишається місцем пам'яті, приналежним виключно активістам, опозиційно налаштованим до міської влади. До сьогодні (квітень 2024 р.) на 95-му кварталі акції пам'яті проходять за ініціативи та участі різних організацій: спільнот ветеранів АТО та рідних полеглих, сучасних козацьких організацій, а також політичних партій, передусім націоналістичного напрямку.

Заходи на 95-му кварталі, присвячені вшануванню полеглих у АТО, проводяться у відповідні пам'ятні дні – 14 червня⁹⁰ та 29 серпня⁹¹. Вони передбачають покладання квітів до портретів полеглих та проведення молебнів. Але, на відміну від офіційних церемоній у Сквері неподалік, тут акції пам'яті часто можуть включати і перформативні елементи. Наприклад, у 2017–2018 рр. – це було запалення декількох тисяч лампадок, виставлених у формі ко-

<https://one.kr.ua/news/29125>; «Іл-76. Честь»: жителі Кривого Рога зібрались на митинг пам'яті погибших десантников (13.06.2021), <https://one.kr.ua/news/35346>; С. Скиба, У Кривому Розі вшанували загиблих на борту Іл-76 воїнів (2022), <https://1kr.ua/news-72183.html>

91 Тисячі лампадок загли криворожане в пам'ять о погибших в Иловайском котле (29.08.2017), <https://1kr.ua/news-35486.html>; Коридор смерті сьогодні згадують криворіжці на акції, що проходить на 95 кварталі (2018), <https://1kr.ua/ua/news-43304.html>; А. Севостьянова, На 95 кварталі криворіжці протягом усього дня вшановуватимуть пам'ять загиблих в АТО та ООС бійців (29.08.2019), <https://1kr.ua/news-52526.html>

92 Центральними улицями Кривого Рогу прошла колонна людей (14.10.2017), <https://1kr.ua/news-36535.html>; Яна Титаренко, «Слава Украине! Героям Слава!» в Кривом Роге провели Марш ко Дню защитников и защитниц Украины, – ФОТО, ВИДЕО (14.10.2021), <https://www.0564.ua/news/3228974/slava-ukraine-geroam-slava-v-krivom-roge-proveli-mars-ko-dnu-zasitnikov-i-zasitnic-ukrainy-foto-video>

93 Мітинг до Дня добровольця (16.03.2020), <https://one.kr.ua/releases/12359>

94 В Кривому Розі понад сотню людей вшанували пам'ять вбитих росією (24.02.2024), <https://svoi.kr.ua/novyny/v-kryvomu-rozi-ponad-sotniu-liudey-vshanuvaly-pam-iat-vbytykh-rosiieiu/>

95 В День Свободы и Достоинства криворожане почтили память героев Небесной сотни (21.11.2015), <https://www.0564.ua/news/1037356/v-den-svobody-i-dostoinstva-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-nebesnoj-sotni-foto;> С. Скиба, Мітинг на 95 кварталі переддень річниці Революції Гідності (20.11.2016), <https://1kr.ua/news-29426.html>; Учасники Революції Гідності з Кривого Рогу зібрались згадати події п'ятирічної давнини (21.11.2018), <https://1kr.ua/ua/news-46234.html>; В Кривом Роге прошла акция в честь Дня Достоинства и Свободы (21.11.2019), <https://one.kr.ua/news/25720>; С. Скиба, М. Крикунова, Річниця початку Революції гідності – криворіжці вийшли на мітинг-реквієм (21.11.2021), <https://1kr.ua/ua/news-68185.html>

96 К. Костянець, Криворіжці прийшли на 95 квартал вшанувати загиблих Героїв Небесної (20.02.2017), <https://1kr.ua/news-31181.html>; С. Скиба, Вспомнить убитых на Майдане вышли жители Кривого Рога (20.02.2018), <https://1kr.ua/news-39098.html>; С. Скиба, Мы — не было: на площади, где 5 лет назад митинговали криворожские евромайдановцы, проводят памятное мероприятие (ОБНОВЛЕНО) (20.02.2019), <https://1kr.ua/ua/news-49193.html>; Около тысячи горожан в Кривом Роге собрались

меморативних слоганів, у 2019 р., в пам'ять про 6-х загиблих десантників, виставили 6 пар берців. Відзначу, що після встановлення Іловайського Хреста у Сквері Героїв у 2020 р. практика проведення церемоній пам'яті в цей день на 95-му кварталі припинилася. Натомість ветеранська спільнота учасників операції стала проводити власні пам'ятні заходи у Сквері. Але акції вшанування полеглих біля народного меморіалу можуть відбуватися також у День захисників та захисниць України 1/14 жовтня⁹² та День добровольця⁹³, хоча і не стали тут регулярною практикою. 24 лютого 2024 р. тут також вперше відбулася церемонія пам'яті за жертвами повномасштабного етапу війни⁹⁴.

Комеморації біля меморіалу відбуваються також у «майданівські» дати: 21 листопада, на День Гідності та Свободи⁹⁵, та 20 лютого – на День пам'яті героїв Небесної Сотні⁹⁶. На відміну від Скверу Героїв, вони хоча й подібні за формою – покладання квітів до меморіалу на честь загиблих в АТО, проведення молебню та виголошення промов – не мають відтінку імпрівізованості щодо вибору місця. Місцем пам'яті виступає сама локація, хоча зараз вона й не містить у просторі жодних нагадувань про її функціонування як місця зборів протестувальників у 2013–2014 рр. Тому ще одним елементом програми в ці дні може бути хода від меморіалу до муралу в пам'ять Небесної Сотні, у 250 м від 95-го кварталу⁹⁷. Його намальовано на підпірній стінці на вул. Вільної Ічкерії (до 2022 р. – Волгоградська), і через дуже обмежену пішохідну зону заходи із ходою до муралу вимагають часткове перекриття руху та супровід поліції. Цей мурал, який, звісно, також не має жодного офіційного статусу, є фактично єдиним об'єктом у міському просторі, прямо пов'язаним із вшануванням пам'яті Небесної Сотні. Цікаво, що в листопаді 2023 р. церемонія біля «народного меморіалу» відбулася вже й за участі представників влади, але її презентували не міські урядовці, а голова криворізької районної військової адміністрації⁹⁸.

Простір, де облаштовано народний меморіал, продовжує також функціонувати як місце проведення громадських патріотичних або політичних акцій та заходів. Частина з них включає також елемент вшанування пам'яті полеглих – цією дією, наприклад, завершувалися

почтить память погибших на Евромайдане (20.02.2020), <https://one.kr.ua/news/13555>; С. Скиба, У річницю розстрілу евромайданівців криворіжці вийшли на мітинг-реквієм (20.02.2021), <https://1kr.ua/news-63442.html>; «Пам'яті Небесної Сотні»: жителі Кривого Рогу зібрались у центрі міста, щоб пом'янути Героїв (20.02.2022), <https://one.kr.ua/news/39625>; А. Музика, Криворіжці вшановують пам'ять Героїв Небесної Сотні (20.02.2023), <https://1kr.ua/news-78378.html>

97 Через пошкодження Стенду, 20 лютого 2024 р. церемонія пам'яті Небесної Сотні проводилася лише під муралом. Є. Ребрій, У Кривому Розі провели панахиду в пам'ять про Небесну Сотню (20.02.2024), <https://1kr.ua/ua/news-88603.html>

98 Ю. Лапочкіна, На 95-му кварталі в Кривому Розі голова КРВА поклав квіти до Стели Героїв (21.12.2023), <https://www.veskr.com.ua/>

krivorozhskie-gorodskie-novosti/65315-na-95-mu-kvartali-v-krivomu-rozi-golova-krva-poklav-kviti-do-steli-gerojiv.html

99 А. Севостьянова, А. Иванова, С. Скиба, Кривий Ріг сьогодні об'єднався, співаючи Гімн України (22.01.2017), <https://1kr.ua/news-30580.html>; М. Пунтус, Хода до Дня Соборності України відбулась у Кривому Розі (2021), <https://1kr.ua/news-62961.html>; Ю. Підгола, В. Могуров, У Кривому Розі учасники ходи до Дня соборності України утворили «живий ланцюг єдності» (2022), <https://suspilne.media/200111-u-krivomu-rozi-ucasniki-hodi-do-dna-sobornosti-ukraini-utvorili-zivij-lancug-ednosti/>

100 Я. Титаренко, «Мы продолжаем борьбу наших предков»: криворожане почтили память Героев битвы под Крутами, - ФОТОРЕПОРТАЖ (29.01.2022), <https://www.0564.ua/news/3316470/my-prodolzaem-borbu-nasih-predkov-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-bitvy-pod-krutami-fotoreportaz>

101 У Кривому Розі відбувся Марш Захисників (24.08.2020), <https://krivbass.city/news/view/u-krivomu-rozi-vidbuvsya-marsh-zahisnikiv>; Г. Хоменко, В Кривом Розі почтили память убитого чекистами главы райсовета, Главного атамана Холодного Яра и Героев российско-украинской войны, - ФОТО (23.08.2021), <https://www.0564.ua/news/3186874/v-krivom-roze-pochtili-pamat-ubitogo-cekistami-glavy-rajsoveta-glavnogo-atamana-holodnogo-ara-i-geroev-rossijsko-ukrainskoj-voiny-foto>

Ходи до Дня Соборності⁹⁹ та Дня пам'яті Героїв Крут¹⁰⁰ або марші, присвячені Дню Незалежності¹⁰¹.

Загалом же практики проведення церемоній пам'яті біля «народного меморіалу» демонструють ту ж тенденцію, що і у випадку з офіційними монументами АТО – «універсалізацію» пам'яті про полеглих в АТО. Жертва життя заради Батьківщини вшановується не тільки в спеціальні військові комеморативні дні, але й з нагоди інших дат державного календаря.

ВИСНОВКИ

Отже, дослідження процесу меморіалізації пам'яті про полеглих в АТО у просторі Кривого Рогу дозволяє нам краще зрозуміти особливості локальної політики пам'яті в містах Південної України, зокрема, взаємодію власне меморіальні та політичні обставини. Особливості місцевого політичного ландшафту вплинули на відсутність у місті меморіалів, пов'язаних із комеморацією Небесної Сотні. Натомість вшанування полеглих в АТО стало справою як міської влади, так і численних громадських та ветеранських організацій і груп. Меморіали загиблим військовослужбовцям тому ситуативно слугують і місцями пам'яті Майдану. І, з одного боку, ми можемо говорити таким чином про абсолютну цінність пам'яті про загиблих воїнів у міському меморіальному просторі Кривого Рогу. Завданням її вшанування ставлять як представники міської влади, так і опозиційних груп. Але водночас громадські комеморації можуть передбачати окремі ініціативи й навіть окреме місце пам'яті. Таке небажання кооперуватися пов'язано передусім з політичним бекграундом двох сторін, який презентує два табори ще часів майдану.

У Кривому Розі меморіали полеглим в АТО стають об'єктами вшанувань і під час офіційних, а інколи й громадських, церемоній із нагоди дат офіційного календаря. Це засвідчує перетворення пам'яті про загиблих в АТО на один із головних символів Незалежності. Тож ми бачимо, що монументам АТО приписуються значення, ширше за власне пряму їхню присвятку. А водночас меморіальний простір Кривого Рогу пропонує випадок й іншого явища – ситуативне приписування функцій меморіалу АТО пам'ятному знаку на честь розформованих криворізьких авіаційних підрозділів.

Початок повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року фактично став і завершенням війни у форматі АТО. Тож, з одного боку, АТО сприймається тепер як завершена подія, але одночасно – як перший етап російсько-української війни, що триває. Очевидно, що це вплине й на переформатування та доповнення міського меморіального простору. І хоча ми ще не знаємо, як в подальшому функціонуватиме і взаємодіятиме меморіальний простір АТО та повномасштабної війни в Кривому Розі, очевидно, що пам'ять про полеглих українських захисників стане центральним об'єктом вшанувань.

REFERENCES

- Il-76. Chest: zhytyli Kryvoho Roha zibralysia na mytynh pam'iaty pohyblykh desantnykiv. Accessed June 13, 2021. <https://one.kr.ua/news/35346>
- My voevaly ne za medali, a esly nado, eshche poidem, — boitsy ATO pochtily pamiat' pohybshykh pod llovaiskom Heroev (FOTO, VIDEO). Accessed August 29, 2016. <https://www.0564.ua/news/1348293/my-voevali-ne-za-medali-a-esli-nado-ese-pojdem-bojcy-ato-poctili-pamat-pogibsih-pod-ilovajskom-geroev-foto-video>
- Pamiaty Nebesnoi Sotni: zhytteli Kryvoho Rohu zibralys u tsentri mista, shchob pom'ianuty Heroiv. Accessed February 20, 2022. <https://one.kr.ua/news/39625>
- Radio Svoboda, U Kryvomu Rozi tryvaiut napady na pamiatni znaky zahyblym v ATO — aktyvisty. Accessed November 14, 2014. <https://www.radiosvoboda.org/a/26690621.html>
- 12 chervnia 2020 roku vidbulosia pokladannia kvitiv... Accessed June 14, 2020. <https://dlgr.gov.ua/news/835>
- 14 chervnia — Den' ushanuvannia... Accessed June 14, 2023. https://dlgr.gov.ua/ua/news/pg/140623704263700_n/
- 14 chervnia 2018 roku vidbuvsia raionnyi mytynh ta urochyste pokladannia kvitiv... Accessed June 14, 2018. <https://dlgr.gov.ua/news/183>
- 14 chervnia 2021 roku vidbulosia pokladannia kvitiv... Accessed June 14, 2021. <https://dlgr.gov.ua/news/1202>
- 21 lystopada — Den' Hidnosti ta Svobody. Accessed November 21, 2022. https://trnvk.gov.ua/ua/news/pg/211122868141463_n/
- 27 serpnia 2021 roku vidbulosia urochyste pokladannia... Accessed August 29, 2021. <https://dlgr.gov.ua/news/1288>
- 28 serpnia 2020 roku bilia pamiatnyka na chest aviatoriv... Accessed August 28, 2020. <https://dlgr.gov.ua/news/896>
- 29 serpnia 2019 roku vidbulasia aktsiia iz vshanuvannia pamiaty... Accessed August 29, 2019. <https://dlgr.gov.ua/news/606>
- 29 serpnia my vshanovuimo pamiat... Accessed August 29, 2023. https://dlgr.gov.ua/ua/news/pg/290823781963170_n/
- 95 kvartal u Kryvomu Rozi zachystyly vid reklamy. Accessed June 2, 2023. <https://krivbass.city/news/view/95-kvartal-u-krivomu-rozi-zachistili-vid-reklami>
- Glew, A. "Path Dependent: Positioning Ukrainian War Memorials in a Post-Soviet Landscape." *Canadian Slavonic Papers* 63, no. 1–2 (2021): 229–247.
- Glew, A. "The Commemorative Activity of Ordinary People in Central Ukraine after the Euromaidan." PhD diss., University of Manchester, 2021.

- Liubarets, A. "The Politics of Memory in Ukraine in 2014: Removal of the Soviet Cultural Legacy and Euromaidan Commemorations." *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 3 (2016): 197–214.
- Nekoliak, A. "Social and Political Memories Colliding in Public Space: The Case of Post-Euromaidan Shyshaky." *Baltic Worlds* 12, no. 4 (2019): 46–56.
- Osipian, A. "World War II Memory Politics in Russia and Ukraine and Their Uses During the Conflict in the Donbas (Spring–Summer 2014)." In *Official History in Eastern Europe*, edited by Korine Amacher, Andrii Portnov, and Victoriia Serhienko, 267–290. Osnabrück: Fibre, 2020.
- Shatalov, D. "Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks." *Etnografia Polska* 67, no. 1–2 (2023): 71–93.
- Shatalov, D. "The Second World War and Future Monuments to the Ongoing Russo-Ukrainian War in Kryvyi Rih." In *Images and Objects: Russia's War against Ukraine*, edited by Miglė Bareikytė and Natasha Klimenko. Berlin, 2024 (upcoming).
- Olzacka, E. "Proces społecznej konstrukcji bohatera w warunkach trwającego konfliktu — analiza na przykładzie heroizacji uczestników ukraińskiej Rewolucji Godności i wojny w Donbasie." *Kultura i Społeczeństwo*, no. 2 (2019): 253–274.
- Kasianov, Georgiy. *Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine 1980s–2010s*. Budapest–Vienna–New York: Central European University Press, 2022.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations*, no. 26 (1989): 7–24.
- Margry, Peter Jan, and Cristina Sánchez-Carretero. "Rethinking Memorialization: The Concept of Grassroots Memorials." In *Grassroots Memorials: The Politics of Memorializing Traumatic Death*, edited by Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero, 1–48. New York–Oxford: Berghahn Books, 2021.
- Yekelchuk, Serhy. "The Heavenly Hundred: Fallen Heroes of the Euromaidan in Post-Revolutionary Ukraine." In *The Political Cult of the Dead in Ukraine: Traditions and Dimensions from the First World War till Today*, edited by Iryna Sklokina and Guido Hausmann, 273–298. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021.
- Zhurzhenko, Tatiana. "Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine." In *Memory Laws and Historical Justice*, edited by Elazar Barkan and Alexander Lang, 97–130. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
- A. Sevast'ianova, A. Ivanova, S. Skyba. "Kryvyi Rih sohodni ob'iendavsia, spivaiuchy Himn Ukrainy." Accessed January 22, 2017. <https://1kr.ua/news-30580.html>
- A. Sevast'ianova. "Na 95 kvartali kryvorizhtsi protiahom uhoso dnia vshanovuvatymut pamiat zahybylykh v ATO ta OOS biitsiv." Accessed August 29, 2019. <https://1kr.ua/news-52526.html>
- A. Sevast'ianova. "Pamiataiemo pro Ilovaisk: u Kryvomu Rozi onovyly bord bilia stely iz foto poleklykh Heroiv." Accessed August 26, 2020. <https://1kr.ua/ua/news-59735.html>
- A. Sevast'ianova. "U Kryvomu Rozi na 95 kvartali z'iavlyisia foto otamaniv povstanskykh zahoniv." Accessed September 19, 2019. <https://1kr.ua/news-52909.html>

- A. Stepanenko. *Pamiatnyky Kryvorizhzhia*, vol. 1. Kryvyi Rih (2021).
- A. Teslenko. "V kryvorizhskomu Parku Heroiv vozlozhyly tsvety k pamiatnikom zaschytnykam Ukrainy." Accessed August 20, 2021. <https://www.0564.ua/news/3185225/v-krivorozskom-parke-geroev-vozlozili-cvety-k-pamatnikom-zasitnikom-ukrainy-foto-video>
- A. Muzyka. "Kryvorizhtsi vshanovuiut pamiat Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 20, 2023. <https://1kr.ua/news-78378.html>
- Bez komentariv. "Vshanuvaty poleklykh zakhysnykiv u dev'iatu richnytsiu Ilovaiskoi Tragedii." Accessed August 29, 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=T1sl1ZllQoY>
- Bez komentariv. "Poklaly kvity v pamiat pro zakhysnykiv z Kryvoho Rohu." Accessed October 14, 2021. https://www.youtube.com/watch?v=b8MX89tI2_8
- Pershyi Kryvorizkyi. "Bez pafosnykh rechei kryvorizhany pochyty pamiat voyniv, pohybshykh v ATO." Accessed June 14, 2018. <https://1kr.ua/ua/news-41105.html>
- 1kr.ua. "Bord s portretamy shesterykh kryvorizhan, pohybshykh na bortu Il-76, ustanovyly na 95 kvartale." Accessed June 14, 2018. <https://1kr.ua/ua/news-41122.html>
- 0564.ua. "V Den zakhysnyka Ukrainy, kryvorizhany pochyty pamiat Heroiv, pohybshykh v zone ATO/OOS." Accessed October 14, 2020. <https://www.0564.ua/news/2909062/v-den-zasitnika-ukrainy-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-pogibsih-v-zone-ato-oos-foto-video>
- 0564.ua. "V Den Svobody i Dostoinstva kryvorizhany pochyty pamiat heroiv Nebesnoi sotni." Accessed November 21, 2015. <https://www.0564.ua/news/1037356/v-den-svobody-i-dostoinstva-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-nebesnoj-sotni-foto>
- Kryvorizka miska rada. "V Kryvomu Rozi v seredyni chervnia bude vidkryto memorialnyi khrest boitsiam ATO." Accessed May 31, 2016. https://kr.gov.ua/ua/news/pg/310516594290801_n/
- 0564.ua. "V Kryvomu Rozi pochyty pamiat Heroiv, pohybshykh v rosiisko-ukrainskii viini (PHOTO)." Accessed August 29, 2017. <https://www.0564.ua/news/1775471/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-pogibsih-v-rossijsko-ukrainskoj-vojne-foto>
- one.kr.ua. "V Kryvomu Rozi proishla aktsiia na chest Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 21, 2019. <https://one.kr.ua/news/25720>
- 1kr.ua. "V Kryvomu Rozi rashyriuiut memorial na 95 kvartali." Accessed May 10, 2016. <https://1kr.ua/news-26317.html>
- A. Sevast'ianova. "Na 95 kvartale v Kryvomu Rozi ustanovyly novyi pamiatnyi stend pohybshym Heroiam." Accessed December 29, 2017. <https://1kr.ua/ua/news-38021.html>
- krivbass.city. "V Kryvomu Rozi smasteryly i vidkryly pershyi pamiatnyi znak aviatoram." Accessed October 28, 2017. <https://krivbass.city/news/view/v-krivom-roge-smasterili-i-otkryli-pervyj-pamyatnyj-znak-aviatoram-foto>

- 1kr.ua. "V Kryvomu Rozi ustanovliat monument, shcho nahaniae pro tragediiu v Ilovaisku." Accessed August 29, 2018. <https://1kr.ua/news-43306.html>
- Ves Kryvyi Rih. "U Kryvomu Rozi ofitsiino vidkryly memorial Ilovaisk-2014." Accessed n.d. <https://www.youtube.com/watch?v=VkorOwzv9MM>
- svoi.kr.ua. "U Kryvomu Rozi ponad sotniu liudei vshanuvaly pamiat vbytykh rosiieiu." Accessed February 24, 2024. <https://svoi.kr.ua/novyny/v-kryvomu-rozi-ponad-sotniu-liudey-vshanuvaly-pam-iat-vbytykh-rosiieiu/>
- krivbass.city. "Viddaly zhyttia za Ukrainu: u Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat biitsiv, shcho polehly na Skhodi Ukrainy." Accessed June 14, 2021. <http://krivbass.city/news/view/viddali-zhittya-za-ukrainu-u-krivomu-rozi-vshanuvaly-pamyat-bijtsiv-shho-polegli-na-shodi-ukraini-1>
- 1kr.ua. "Vidkryttia pershoho v Ukraini pamiatnyka 'Ilovaiskyi Khrest.'" Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-59765.html>
- Rudana. "Symvol vichnoi, hirkoi pamiaty za nashymy synamy y cholovikamy." Accessed n.d. <https://rudana.com.ua/news/symvol-vichnoyi-girkoyi-pamyati-za-nashymy-synamy-y-cholovikamy-u-kryvomu-rozi-vidkryly>
- one.kr.ua. "Vozle stely Heroiv horozhany pochtyly pamiat pohybshykh voyniv z Kryvoho Roha." Accessed June 14, 2020. <https://one.kr.ua/news/29125>
- Pershyi Kryvorizkyi. "Vozlozhyly tsvety k pamiatnyku pavshym voynam i vlada Kryvoho Roha." Accessed June 14, 2017. <https://1kr.ua/ua/news-33789.html>
- one.kr.ua. "Vony borolysia za svoiu voliu, svobodu, krainu: u Metalurhiinomu raioni Kryvoho Roha vshanuvaly pamiat Nebesnoi Sotni ta poleklykh voyniv." Accessed November 21, 2023. <https://one.kr.ua/news/50440>
- YouTube. "Vshanuvaly pamiat zakhysnykiv Ukrainy." Accessed n.d. <https://www.youtube.com/watch?v=nYLrmMsiRFs>
- trnkv.gov.ua. "Pokladannia kvitiv do Dnia zakhysnykiv i zakhysnyts Ukrainy." Accessed October 13, 2021. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/131021745683582_n/
- trnkv.gov.ua. "Vshanuvannia pamiaty." Accessed June 13, 2021. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/140621781044448_n/
- H. Khomenko. "V Kryvomu Rozi pochtyly pamiat ubytoho chekistamy hlavy raissoвета, Holovnoho atamana Kholodnoho Yaru i Heroiv rosiisko-ukrainskoi viiny." Accessed August 23, 2021. <https://www.0564.ua/news/3186874/v-krivom-roge-pochtili-pamat-ubitogo-cekistami-glavy-rajsoveta-glavnogo-atamana-holodnogo-ara-i-geroev-rossijsko-ukrainskoj-voyny-foto>
- H. Khomenko. "Slava Heroiam! V Kryvomu Rozi vidznachaiut Den ukrainskoho dobrovoltsia." Accessed March 14, 2021. <https://www.0564.ua/news/3047852/slava-geroam-v-krivom-roge-otmecaut-den-ukrainskogo-dobrovolca-foto-video>

- H. Shapovalov. "My ne zabudemo podvyh nashykh Heroiv." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/1449578/gennadij-sapovalov-my-ne-zabudem-podvig-nasih-geroev-foto>
- 1kr.ua. "Hodovshchyna trahedii IL-76: Kryvorizhany pochtyly pamiat pohybshykh desantnykiv." Accessed June 14, 2015. <https://1kr.ua/news-21326.html>
- trnkv.gov.ua. "Den Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 20, 2023. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200223907957460_n/
- "Den Hidnosti ta Svobody u v/ch 3011." Accessed November 21, 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=gSNIDUVowsg>
- "Den pam'iaty 2020 v Kryvomu Rozi." Accessed August 29, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=pVM39xGpPFU>
- trnkv.gov.ua. "Den skorbotti za zahyblymy v zoni provedennia ATO." Accessed August 27, 2021. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/280821488490470_n/
- Den chestvuvannia uchasnykiv ATO. Accessed June 14, 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=bAQwul-yTQqE>
- trnkv.gov.ua. "Do Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 19, 2021. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/191121478239317_n/
- Ye. Mistsevyi. "Hidni syny svoiei Batkivshchyny." Accessed n.d. *Chervonyi hirnyk* 42 (2015): 2.
- Ye. Mistsevyi. "Zarady pamiati." Accessed n.d. *Chervonyi hirnyk* 62 (2015): 4.
- Ye. Romanov. "Kryvorizka aviatsiina komendatura Povitrianykh Syl vidznachyla pershu richnytsiu." Accessed December 29, 2020. <https://armyinform.com.ua/2020/12/29/kryvorizka-aviacijna-komendatura-povitryanyh-syl-vidznachyla-pershu-richnyczyu/>
- mtlrg-kr.gov.ua. "Z nahody vidznachennia Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 21, 2021. <http://www.mtlrg-kr.gov.ua/node/9291>
- trnkv.gov.ua. "Z nahody Dnia Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 18, 2022. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/180222126445866_n/
- trnkv.gov.ua. "Z nahody Dnia Sobornosti Ukrainy." Accessed January 22, 2023. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200123228000307_n/
- kr.gov.ua. "Z povahoiu do poleklykh heroiv: 14 chervnia u Kryvomu Rozi proishly urochystosti do Dnia vshanuvannia uchasnykiv ATO." Accessed June 14, 2020. https://kr.gov.ua/ua/news/pg/150620511604980_n/
- I. Poiaus. "U Ternakh vshanovano heroiv." Accessed n.d. *Nezboryma natsiia*, no. 11 (345): 2.
- I. Sklokina. "Vshanuvannia Nebesnoi Sotni ta zahyblykh v ATO." Accessed n.d. In: O. Haidai et al., ed. H. Kasianov. *Polityka i pamiat. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv*. Lviv: FOP Shumylovych, 2018: 135–142.

- YouTube. "Ilovaisk 2014. Pamiataiemo." Accessed August 29, 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=B-2gdX4oHTPE>
- Inokentii Reider. "Dochekalys! Persha v derzhavi ploshcha Heroiv Ukrainy z'iyavylas v Kryvomu Rozi!" Accessed n.d. <https://one.kr.ua/news/10952>
- K. Vanner. "Uvichnennia pamiati pro Smert i Zhertvu: potriasinnia i transformatsii publichnoho prostoru v Kyievi." Accessed n.d. *Urbanistychni Studii III* (Kyiv: Vsesvit): 78–93.
- K. Kostianets. "Kryvorizhtsi pryishly na 95 kvartal vshanuvaty zahyblykh Heroiv Nebesnoi." Accessed February 20, 2017. <https://1kr.ua/news-31181.html>
- K. Kryzalis. "V Kryvomu Rozi vidkryly pershyi v Ukraini pamiatnyk heroiam ATO." Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-25565.html>
- K. Kryzalis. "V Kryvomu Rozi pochtyly pamiat voyniv, pohybshykh v IL-76." Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-26887.html>
- 1kr.ua. "Korydor smerti sohodni zghaduiut kryvorizhtsi na aktsii shcho prokhodyt na 95 kvartali." Accessed n.d. <https://1kr.ua/ua/news-43304.html>
- trnkv.gov.ua. "Kryvyi Rih pamiataie." Accessed June 14, 2020. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/120620228479999_n/
- 1kr.ua. "Kryvyi Rih pamiataie: na 95 kvartali vstanovyly bord z foto poleklykh u ATO ta OOS biitsiv." Accessed March 10, 2020. <https://1kr.ua/news-56092.html>
- Rudana. "Kryvyi Rih pamiataie..." Accessed February 20, 2019. <https://rudana.com.ua/news/kryvyy-rig-pamyataye-na-vshanuvannya-geroyiv-nebesnoyi-sotni-do-monumenta-biycy-am-ato-poklaly>
- krlife.com.ua. "Kryvyi Rih pyshaietsia zakhysnykamy ta vshanuvuiie Heroiv." Accessed n.d. <https://krlife.com.ua/news/kryvyj-rig-pyshayetsya-zahysnykamy-ta-vshanovuye-geroyiv/>
- 1kr.ua. "Kryvorizhtsi pryishly do memorialu poleklykh voyniv." Accessed June 14, 2019. <https://1kr.ua/ua/news-51199.html>
- Kryvorizka miska rada. "Statut terytorialnoi hromady m. Kryvoho Roha v novii redaktsii." Accessed n.d. <https://kpcep.pp.ua/wp-content/uploads/2022/11/statut-kr.pdf>
- Rudana. "Kryvorizkykh desantnykiv, yaki pishly u nebo." Accessed June 14, 2019. <https://rudana.com.ua/news/kryvorizkyh-desantnykiv-yaki-pishly-u-nebo-zi-skorbotoyu-zgaduvaly-u-ternivskomu-rayoni>
- 1kr.ua. "Kryvorizki polityky ta pravooohorontsi providny pokladannia kvitiv." Accessed November 21, 2019. <https://1kr.ua/ua/news-54062.html>
- L. Oreshchuk. "V Kryvomu Rozi vidkryto shche odyin pamiatnyk voynam-afhantsiam." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/90376/v-krivom-roge-otkryt-ese-odin-pamatnik-voynam-afgancam>

- M. Kavun. "Park vlady u Dnipri. Ukraina, Dnipropetrovska oblast, Skver Heroiv, m. Dnipro." Accessed n.d. https://www.dnipro.lib.dp.ua/Park_vlady
- M. Kulyk. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 20, 2024. <https://1kr.ua/ua/news-88575.html>
- M. Nikitenko. "Memorialy Velykoi Vitchyznianoi. Dzerzhynskiy raion." Accessed n.d. *Chervonyi hirnyk* 38 (2015): 10.
- M. Puntus. "Khoda do Dnia Sobornosti Ukrainy vidbulas u Kryvomu Rozi." Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-62961.html>
- YouTube. "Memorial zahyblym aviatoram." Accessed n.d. <https://www.youtube.com/watch?v=oRW-6wOASdOY>
- 1kr.ua. "Meshkantsi Kryvoho Roha vshanuvuiut pamiat Heroiv, yaki zahynuly pid Ilovaiskom." Accessed August 29, 2019. <https://www.facebook.com/1KR.UA/videos/681016395699251/>
- one.kr.ua. "Mitynh do Dnia dobrovoltsia." Accessed March 16, 2020. <https://one.kr.ua/releases/12359>
- 1kr.ua. "Movchky zghadaly zahyblykh na bortu IL-76 meshkantsi Kryvoho Roha." Accessed June 14, 2017. <https://1kr.ua/news-33790.html>
- N. Konradova, A. Ryleva. "Geroi i zhertvy. Memorialy Velykoi Vitchyznianoi." Accessed n.d. *Pam'iat pro viinu 60 rokiv spustia: Rosiia, Nimechchyna, Yevropa*. (Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2005): 249–253.
- Rudana. "Na steli vykarbuvano daty '1986' ta '2016'." Accessed n.d. <https://rudana.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-vidkryvayut-pamyatnyk-na-chest-geroyiv-likvidatoriv-avariyi-na-chaes>
- one.kr.ua. "Naveky zhyvy: v Dolhintsevskomu raioni poklaly kvity u memoriala." Accessed June 14, 2017. <https://one.kr.ua/news/9878>
- 1kr.ua. "Naviky shana: u Kryvomu Rozi onovyly bord na 95 kvartali." Accessed April 09, 2020. <https://1kr.ua/ua/news-56874.html>
- 1kr.ua. "Natsghvardiitsi u Kryvomu Rozi vshanuvaly uchasnykiv Revoliutsii Hidnosti." Accessed November 21, 2018. <https://1kr.ua/news-46250.html>
- O. Hrytsenko. "Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne iavyshche." Accessed n.d. (Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy; Instytut kulturolohii NAM Ukrainy, 2019)
- O. Hrytsenko. "Prezydenty i pamiat. Polityka pam'iaty prezidentiv Ukrainy (1994–2014)." Accessed n.d. (Kyiv: K.I.S., 2017)
- O. Hrytsenko. "Pamiat mistsevoho vyrobnytstva. Transformatsiia symvolichnoho prostoru ta istorychnoi pam'iaty v malykh mistakh Ukrainy." Accessed n.d. (Kyiv: K.I.S., 2014)
- O. Myza. "Kryvyi Rih pamiataie svoikh heroiv." Accessed n.d. *Chervonyi hirnyk* 74 (2014): 2.

- O. Myza. "V Kryvomu Rozi pochtyly pamiat Heroiv, pohybshykh v ATO i voyniv-internatsionalistiv." Accessed October 13, 2016. <https://www.0564.ua/news/1403446/v-krivom-roge-pochtili-pamat-gero-ev-pogibsih-v-ato-i-voynov-internatsionalistov-foto>
- one.kr.ua. "Okolo tysiachi horozhan v Kryvomu Rozi zibrals pochtyty pamiat zahyblykh na Yevromaidani." Accessed February 20, 2020. <https://one.kr.ua/news/13555>
- one.kr.ua. "Pidniattia synio-zhovtykh stiahiv, vidznaky kryvorizhtsiv ta vshanuvannia pamiaty poleklykh." Accessed August 23, 2022. <https://one.kr.ua/news/42921>
- Chervonyi Hirnyk. "Povidomlennia Kryvorizkoi miskoi vyborchoi komisii." Accessed n.d. *Chervonyi Hirnyk* 80 (2015): 4.
- YouTube. "Pokladannia do Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 21, 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=5vARB0t6Fwg>
- trnkv.gov.ua. "Pokladannia kvitiv do Dnia skorboti za zahyblymy." Accessed August 29, 2020. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/280820130783441_n/
- trnkv.gov.ua. "Pokladannia kvitiv z nahody Dnia Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 18, 2021. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/190221846906245_n/
- trnkv.gov.ua. "Pokladannia kvitiv z nahody Dnia Hidnosti ta Svobody." Accessed November 20, 2020. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/201120197840586_n/
- YouTube. "Poklaly kvity do memorialiv zahyblym kryvorizkym voynam." Accessed November 21, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=W1kSHR643Ts>
- O. Haidai et al., ed. H. Kasianov. "Polityka i pamiat. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Vid 1990–kh do sohodni." Accessed n.d. Lviv: FOP Shumylovych, 2018.
- YouTube. "Praim-taim: vshanuvaly pamiat zahyblykh v ATO ta OOS." Accessed August 29, 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=jBb4wAZQlec>
- one.kr.ua. "Piatu rokiv trahedii: v tsentri Kryvoho Roha zazhgly lampadky." Accessed June 14, 2019. <https://one.kr.ua/news/22587>
- dif.org.ua. "Richnytsia Maidanu – opytuvannia hromadskoi ta ekspertnoi dumky." Accessed n.d. <https://dif.org.ua/article/richnitsya-maydanu-opytuvannya-gromadskoi-ta-ekspertnoi-dumki>
- ligazakon.net. "Rozporiadzhennia holovy Dnipropetrovskoi ODA № R-223/0/3-16." Accessed May 19, 2016. <https://ips.ligazakon.net/document/DN160098>
- S. Skyba. "Vspomnyt ubitykh na Maidani vyshly zhytteli Kryvoho Roha." Accessed February 20, 2018. <https://1kr.ua/news-39098.html>
- S. Skyba, M. Krykunova. "Richnytsia pochatku Revoliutsii Hidnosti – kryvorizhtsi vyishly na mitynh-rekviem." Accessed November 21, 2021. <https://1kr.ua/ua/news-68185.html>
- S. Skyba. "Mitynh na 95 kvartali peredden richnytsi Revoliutsii Hidnosti." Accessed November 20, 2016. <https://1kr.ua/news-29426.html>

- S. Skyba. "My — ne bydlo: na ploshchi, de 5 rokiv tomu mytynhuvaly kryvorizki yevromaidanivtsi, provodiat pamiatne zakhid." Accessed February 20, 2019. <https://1kr.ua/ua/news-49193.html>
- S. Skyba. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly zahyblykh na bortu Il-76 voiniv." Accessed n.d. <https://1kr.ua/news-72183.html>
- S. Skyba. "U richnytsiu rozstrilu yevromaidanivtsiv kryvorizhtsi vyishly na mitynh-rekviem." Accessed February 20, 2021. <https://1kr.ua/news-63442.html>
- trnvk.gov.ua. "Srohodni u Ternivskomu raioni vshanuvuiut zahyblykh uchasykiv ATO/OOS." Accessed June 14, 2023. https://trnvk.gov.ua/ua/news/pg/140623945424607_n/
- Facebook. "Ternivskiy raion mista Kryvoho Roha, 11 zhovtnia 2019 roku..." Accessed n.d. <https://www.facebook.com/Terny.KR/posts/pfbid0QueFM9NmeC4rhaVawjE3VYy1W61u3eC4Q7m1CoscFME3kkGtMU-3sc8RRcSTjZ3Nql>
- 1kr.ua. "Tysiachi svichok v pamiat pro zahyblykh na bortu Il-76 zapalyly u Kryvomu Rozi." Accessed June 14, 2018. <https://1kr.ua/ua/news-41132.html>
- 1kr.ua. "Tysiachi lampadok zazhgly kryvorizhany v pamiat pro zahyblykh v Ilovaiskomu kotli." Accessed August 29, 2017. <https://1kr.ua/news-35486.html>
- krivbass.city. "U Kryvomu Rozi vidbuvsia Marsh Zakhysnykiv." Accessed August 24, 2020. <https://krivbass.city/news/view/u-krivomu-rozi-vidbuvsya-marsh-zahisnikiv>
- YouTube. "U Kryvomu Rozi vidznachyly Den pamiaty zakhysnykiv Ukrainy." Accessed August 29, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=bXWtJbt7E5I>
- Rudana. "U Kryvomu Rozi vidkryvaiut pamiatnyk na chest heroiv-likvidatoriv avariyy na ChAES." Accessed n.d. <https://rudana.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-vidkryvayut-pamyatnyk-na-chest-geroyiv-likvidatoriv-avariyi-na-chaes>
- one.kr.ua. "U Kryvomu Rozi vidkryly pamiatnyi znak — kamiany Kozatskyi Khrest." Accessed July 16, 2022. <https://one.kr.ua/news/42288>
- lb.ua. "U Kryvomu Rozi vidkryly pamiatnyk heroiam ATO." Accessed June 14, 2016. https://lb.ua/society/2016/06/14/337782_krivom_roge_otkrili_pamyatnik_geroyam.html
- novynarnia.com. "U Kryvomu Rozi vidkryly pershyi v Ukraini pamiatnyk heroiam, polehlym v ATO." Accessed March 19, 2016. <https://novynarnia.com/2016/03/19/u-krivomu-rozi-vidkrili-pershiy-v-ukrayini-pam-yatnik-geroyam-poleglim-v-ato/>
- kr.gov.ua. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat voiniv, yaki zahynuly pid Ilovaiskom." Accessed August 29, 2016. https://kr.gov.ua/ua/news/pg/290816329339988_n/
- kr.gov.ua. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat voiniv, yaki zahynuly pid Ilovaiskom." Accessed August 29, 2018. https://kr.gov.ua/ua/news/pg/290818215402347_n/
- YouTube. "U Kryvomu Rozi vshanuvaly pamiat zahyblykh v ATO ta OOS." Accessed June 14, 2022. https://www.youtube.com/watch?v=bMl_QaJzE9c

- one.kr.ua. "U Kryvomu Rozi vshanuvaty pamiat zahyblykh voyniv ATO/OOS z nahody richnytsi trahedii 'Il-76.'" Accessed June 14, 2022. <https://one.kr.ua/news/41714>
- YouTube. "U Kryvomu Rozi vshanuvaty pamiat poleklykh v Ilovaiskii trahedii." Accessed August 28, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=SYs8uZUjZ-o>
- YouTube. "U Kryvomu Rozi vshanuvaty pamiat zahyblykh voyniv ATO/OOS." Accessed June 14, 2023. https://www.youtube.com/watch?v=zRB5_0InPrU
- YouTube. "U Kryvomu Rozi z nahody Dnia Hidnosti ta Svobody vshanuvaty pamiat Heroiv." Accessed November 22, 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=W0GLPpjOLls>
- one.kr.ua. "U Kryvomu Rozi provely urochysti tseremonii pokladannia kvitiv i vshanuvaty pamiat poleklykh." Accessed July 28, 2022. <https://one.kr.ua/news/42483>
- krlife.com.ua. "U Kryvomu Rozi chynovnyky ta sylovyky vshanuvaty pamiat Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed January 20, 2024. <https://krlife.com.ua/news/u-kryvomu-rozi-chynovnyky-ta-sylovyky-vshanuvaty-pamyat-geroyiv-nebesnoyi-sotni-foto/>
- one.kr.ua. "U pamiatnyka aviatoram Kryvoho Roha pochtyly zahyblykh Heroiv katastrofy Il-76." Accessed June 14, 2019. <https://one.kr.ua/news/22573>
- president.gov.ua. "Ukaz Prezidenta Ukrainy № 621/2019 'Pro Den pamiaty zakhysnykiv Ukrainy.'" Accessed n.d. <https://www.president.gov.ua/documents/6212019-29269>
- trnkv.gov.ua. "Urochyste pokladannia kvitiv z nahody Dnia Heroiv Nebesnoi Sotni." Accessed February 20, 2020. https://trnkv.gov.ua/ua/news/pg/200220531620463_n/
- 1kr.ua. "Uchasnyky Revoliutsii Hidnosti z Kryvoho Roha zibralsy zghadaty podii piatyrichnoi davnyiny." Accessed November 21, 2018. <https://1kr.ua/ua/news-46234.html>
- Rudana. "Tsei den (22.02.21), Rudana 22.02.2021 (27.50–30.30)." Accessed February 22, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=HgMKJlGLQMQ>
- 1kr.ua. "Tsentrалnymy vulytsiamy Kryvoho Roha proishla kolonna liudei." Accessed October 14, 2017. <https://1kr.ua/news-36535.html>
- Ye. Rebrii. "U Kryvomu Rozi provely panakhydu v pamiat pro Nebesnu Sotniu." Accessed February 20, 2024. <https://1kr.ua/ua/news-88603.html>
- Yu. Lapochkina. "Na 95-mu kvartali v Kryvomu Rozi holova KRVA poklav kvity do Stely Heroiv." Accessed December 21, 2023. <https://www.veskr.com.ua/krivorozhskie-gorodskie-novosti/65315-na-95-mu-kvartali-v-krivomu-rozi-golova-krva-poklav-kvity-do-steli-gerojiv.html>
- Yu. Lapochkina. "Foto: V Kryvomu Rozi burevii zirvav Stelu Heroiv na 95-mu kvartali." Accessed n.d. <https://www.veskr.com.ua/krivorozhskie-gorodskie-novosti/66875-foto-v-krivomu-rozi-burevij-zirvav-stelu-gerojiv-na-95-mu-kvartali.html>
- Yu. Pidgola, V. Mohurov. "U Kryvomu Rozi uchasnyky khody do Dnia sobornosti Ukrainy utvoryly 'zhyvyi lantsiuh yednosti.'" Accessed n.d. <https://suspilne.media/200111-u-krivomu-rozi-ucasniki-hodi-dodna-sobornosti-ukraini-utvorili-zivij-lancug-ednosti/>

- Ya. Tytarenko. "My prodovzhuemo borotbu nashykh predkiv: kryvorizhany pochtyly pamiat Heroiv bytvy pid Krutamy." Accessed January 29, 2022. <https://www.0564.ua/news/3316470/my-prodolzaem-borbu-nasih-predkov-krivorozane-pochtili-pamat-geroev-bitvy-pod-krutami-fotoreportaz>
- Ya. Tytarenko. "Slava Ukraini! Heroiam Slava!: v Kryvomu Rozi provely Marsh do Dnia zakhysnykiv i zakhysnyts Ukrainy." Accessed October 14, 2021. <https://www.0564.ua/news/3228974/slava-ukraine-geroam-slava-v-krivom-roge-proveli-mars-ko-dnu-zasitnikov-i-zasitnic-ukrainy-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "7 hodovshchyna sozdaniia bataliona 'Kryvbass': horozhany pochtyly pamiat mertvykh i po-blahodaryly zhyvykh voiniv." Accessed May 15, 2021. <https://www.0564.ua/news/3103079/7-godovsina-sozdania-batalona-krivbass-gorozane-pochtili-pamat-mertvyh-i-poblagodarili-zivyh-voinov-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "V 6 hodovshchynu Debaltsevskei trahedii kryvorizhany pochtyly pamiat pohybshykh Heroiv." Accessed February 20, 2020. <https://www.0564.ua/news/3028652/v-6-godovsinu-debalcevskej-tragedii-krivorozane-pochtili-pamat-pogibsih-geroev-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "V 7 hodovshchynu Debaltsevskei trahedii kryvorizhany pochtyly pamiat pohybshykh Heroiv." Accessed February 19, 2022. <https://www.0564.ua/news/3332857/v-7-godovsinu-debalcevskej-tragedii-krivorozane-pochtili-pamat-pogibsih-geroev-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "V Den Sobornosti kryvorizhany vozlozhyly tsvety k pamiatnyku Heroiam, pohybshym za nezalezhnu Ukrainu." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/2280817/v-den-sobornosti-krivorozane-vozlozili-cvety-k-pamatniku-geroam-pogibsim-za-nezavisimuu-ukrainu-foto>
- Rudana. "Na chest sviata u Kryvomu Rozi do Ilovaiskoho Khresta poklaly kvity." Accessed n.d. <https://rudana.com.ua/news/na-chest-svyata-u-kryvomu-rozi-do-ilovayskogo-hresta-poklaly-kvity>
- Ya. Tytarenko. "V Kryvomu Rozi pochtyly pamiat Heroiv, otdavshykh zhyttia v borotbi za tselisnist i nezalezhnist Ukrainy." Accessed August 23, 2020. <https://www.0564.ua/news/2857546/v-krivom-roge-pochtili-pamat-geroev-otdavsih-zizn-v-borbe-za-celostnost-i-nezavisimost-ukrainy-foto-video>
- Ya. Tytarenko. "V Kryvomu Rozi torzhestvenno vidkryto pershyi v Ukraini monument pamati pohybshym v zoni ATO Heroiam." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/1160560/v-krivom-roge-torzhestvenno-otkryt-pervyj-v-ukraine-monument-pamati-pogibsim-v-zone-ato-geroam-foto>
- Ya. Tytarenko. "V Kryvomu Rozi chynovnyky vidznachyly Den Sobornosti Ukrainy." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/1517672/v-krivom-roge-cinovniki-otmetili-den-sobornosti-ukrainy-foto>
- Ya. Tytarenko. "Voennyi kapellan na vidkrytti monumenta pamati pohybshykh v ATO boitsiv pryzval kryvorizhan robyty vse, shchob ne bylo styidno pered Heroiamy." Accessed n.d. <https://www.0564.ua/news/1161218/voennyj-kapellan-na-otkrytii-monumenta-pamati-pogibsih-v-ato-bojcov-prizval-krivorozan-delat-vse-ctoby-ne-bylo-styidno-pered-geroami-foto>
- Ya. Tytarenko. "Slava Ukraini! Heroiam Slava!: v Kryvomu Rozi provely Marsh do Dnia zakhysnykiv i zakhysnyts Ukrainy." Accessed October 14, 2021. <https://www.0564.ua/news/3228974/slava-ukraine-geroam-slava-v-krivom-roge-proveli-mars-ko-dnu-zasitnikov-i-zasitnic-ukrainy-foto-video>

Denys Shatalov,

Independent researcher

sokyrnyk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0334-5525>

This study is written as part of Sustaining
Ukrainian Scholarship at the Centre for
Advanced Studies Sofia

ATO MEMORIALS IN THE URBAN SPACE OF KRYVYI RIH: SITES AND SIGNIFICANCE (2014-2024)

The article analyses the features of memorialisation of the Anti-Terrorist Operation (ATO) in the urban space of Kryvyi Rih, a major industrial city in southern Ukraine. It examines the establishment of key ATO memorials in Kryvyi Rih and their role as sites for official and public remembrance ceremonies. The focus is also on the interplay between memorial and political contexts and the interaction of grassroots and official initiatives, which has created both “official” and “popular” places of memory.

Another key point of discussion is the role of ATO memorials in urban commemorative practices, which extend beyond merely honouring fallen local soldiers who died in the Donbas conflict. The article also addresses the commemoration of the Maidan events in the city, which lacks dedicated memorials. In contrast, the political background of the city's elites does not align with Maidan values.

The study is based on local media reports, district council websites and city information agencies' websites, and photo and video documentation of commemorative events and memorials in Kryvyi Rih. These sources** thoroughly recorded the history of these memorials and the conduct of remembrance ceremonies. Additionally, the author draws on personal observations of urban commemorative practices from 2014 to 2024.

The commemoration of fallen ATO soldiers has become a concern for both the city authorities and various civil society and veterans' organisations, including groups opposed to the city government. In this context, ATO memorials also serve as sites of Maidan remembrance. This underscores the absolute value of honouring fallen soldiers within Kryvyi Rih's memorial landscape. While the city administration and opposition groups acknowledge this remembrance as necessary, public commemorations sometimes involve separate initiatives and distinct memory sites to avoid engagement with official events.

Moreover, ATO memorials are used for ceremonies related to other significant national dates, demonstrating that remembrance of ATO casualties has become a key symbol of Ukrainian independence.

Keywords: memory politics, commemorative practices, memorial, monument, Anti-Terrorist Operation, Revolution of Dignity, Kryvyi Rih.